

AGÁRDI PÉTER:

Közelítések a Kádár-korszak művelődéspolitikájának történetéhez

Expozíció I.

„...Senki sem hiheti, hogy pár év múltán nem kezd el majd egy új nemzedék kérdezni. Nem kezd el könyvtárba járni, nem fog naplókat olvasni, drámákat fellapozni, archívumokban kutatni, novellásköteteket tanulmányozni. S ha azt hazudjuk nekik, hogy a Kádár-korszak iszonyat volt, amelyhez semmi közünk sem volt, ha azt hazudjuk nekik, hogy Aczél nem is élt, vagy ha élt, hát minimum szörnyeteg volt, akkor aztán kínos helyzetbe kerülhetünk. Akkor ugyanis jogos lesz a kérdés, hogy mi is történt. Mert ha mindez olyan borzasztó volt, ha tényleg kibírhatatlan volt minden napja, akkor ki adta ki a könyveket, hogyan is állhatott szóba annyi ember Aczéllal, miért vacsoráztak nála nem kevesen, írtak neki leveleket, miért mentek el a kor nagyságai a pártkongresszusokra, ültek a fényképészek lencsési előtt nyugodtan Kádár János társaságában. Mert mindez ténylegesen magyarázatra szorul. De ha most csak csend és némaság a válassz, akkor majd – évek múlva – késő lesz.” (György Péter)

Expozíció II.

„Hogy bizonyos politikai erőknek tényleg torkukon akadt a múlt, mi sem bizonyítja jobban, hogy a »Kádár-rendszerről« szólnán ugyanolyan logikával operálnak, mint 1945 után a bolsevik taktika a »Horthy-fasizmus« szitok-átok szóként való használatával. [...] A Kádár-rendszer egyetemes kiátkozása ma éppen azt nem teszi világgossá, hogy az emberek hiányérzete főképp nem politikai töltésű. Korábbi sorsukat nem hajlandók mindenestől megtagadni, s elfogadni, hogy ők csak károkat okoztak az országnak, mert például elfogadhatatlan termékeket gyártottak. [...] A baloldal torkában is ott szorult a múlt. Zavarban van, nem vállalkozik objektív, tárgyilagos történelemértékelésre, mert joggal tart attól, hogy azzal újabb támadásokat hív ki maga ellen.” (Pataki Ferenc)

Tárgy és mérték, avagy: módszertani előfeltevések

A szükséges történelmi távlat hiánya, az alapkutatások állapota és a politikai közlevegő miatt egyelőre inkább csak közelítések íródhatnak a Kádár-korszakról és művelődéspolitikájáról, „végleges”

igénnyel fogalmazott tudományos opuszok aligha. E sorok írója is csupán közelítésekre vállalkozik: tárgyilagos szándékú és tárgyias fejedetű – a terjedelmi korlátok miatt viszont soványan dokumentált – elemzési, értékelési adalékok megfogalmazására tesz kísérletet.

Másutt, máskor esetleg vállalkozni fogok szubjektívebb hangvételű, személyes emlékeket, szituációkat és arccokat felidéző műfajra annál is inkább, mivel 1975-től másfél évtizedig – nem döntéseket hozó politikusként, hanem az MSZMP kulturális osztálya beosztott munkatársaként, majd a Magyar Rádió egyik vezetőjeként – *magam is részese voltam* a kulturális irányításnak, a döntéselőkezdésnek és a végrehajtásnak. Ebben az írásban viszont – ilyen „előélettel” és felelős érintettként is – tárgyilagos műfajra tesz kísérletet

Az objektivitásra törekvés persze „csak” szándék lehet, megvalósulásának eredményessége, a relevancia mértéke sok mindenben múlik. A szubjektivitás, a tévedés veszélye ellen nemcsak az „egyik”, hanem a „másik oldal” egykori szereplői és a „tisztá” utódok, a kívül maradtak sincsenek beoltva. Reális, hiteles összkép ugyanis csak a kutatások és értelmezések gazdag, egymással is vitaközö tudományos kínálatából bontakozhat ki. Egy lehetséges ajánlat csupán ehhez az alábbi tanulmány; természetesnek, sőt számomra is tanulságosnak tartok más, ettől gyökeresen eltérő álláspontot is.

De egyáltalán: *mi is a tárgya* a Kádár-korszak művelődéspolitikáját elemző kutatásoknak, értékeléseknek? Egy szűkebben vett *politikatörténeti megközelítés* arra is vállalkozni tud majd, hogy a politikai folyamatokon belül elkülönítse, egymásra hatásukban is differenciálja az ideológia, a belpolitika, a tájékozódáspolitikai és a művelődéspolitikai szektorait, érzékeltetve a köztük meglévő egyenlőtlenségeket, feszültségeket is. Ugyanennek a megközelítésnek képesnek kell lennie a hasonló ideológiájú, berendezkedésű kelet- és közép-európai államszocializmusok művelődéspolitikájának összehasonlító elemzésére is. Számos *politológiai* tanulmány született már ezekről az évtizedekről; a művelődéspolitikai szerepe és értékelése szempontjából is hasznosíthatók (ha korántsem mindig találóak) a különböző korszakminősítéseket használó analízisek, legyen szó a „szovjet típusú társadalomról”, a „bürokratikus” vagy „racionális redistribúcióról”, „diktatúráról” a szükségletek felett”, valamiféle „sztálinista-posztisztálinista totalitarizmusról” vagy „a hrucsovizmus mintaállamáról”, illetve „felpuhult diktatúráról” stb.

Egy következő – igen termékeny – megközelítés lehet a *művelődéstörténeti, művelődésszociológiai*. Ez a szempont a politikát is a társadalmi-kulturális mélyfolyamatok irányára felől ítéli meg, de korántsem csak a politikára figyel. Mindenekelőtt szükséges lenne a kultúra produktumainak és a fogyasztási szokásoknak a sokoldalú felmérése: csakis erre épülhet a tudományos és művészi alkotás, a szellemi innováció és a tudás korabeli magyarországi helyzetének, színvonalának nemzeti és egyetemes horizontú mérlegelése. Annál is inkább, mivel egy nép, nemzet, ország kulturális termése még szigorú politikai korlátok, elnyomás kö-

zepette sem elsősorban „politikafüggő”, nem elsősorban cenzúra- és mecénatúra-ügy, jóllehet a kulturális termés gyökérezete mélyen beágyazódik a mindenkori társadalmi-ideológiai-politikai talajba. A legalitás is teret engedhet olykor „ideológia-mentes” művészeti irányzatoknak; a metaforák és metanyelvek közegében helyenként virágozhat egy-egy műnem vagy művészeti ág (lengyel színház, szovjet irodalom, cseh film), s természetesen a „tiltott irodalom”, az „ellenkultúra”, az underground művészet szűkebb-tágabb körei is a nemzeti művelődések szerves részét képezik – tényleges értékeik, maradandóságuk mértékében.

A művelődés, a kultúra ugyanakkor nem azonosítható az elit produkciójával vagy az értelmiségpolitika mezőjével, sőt magával az alkotások, értékek teremtett világával sem: a kultúra legalább annyira a rétegzett társadalom „köznap” dimenziója is, a képességek és a cselekvések, a *mindennapi érintkezések és szokások*, az attitűdök és az *életmód* világa. Egy korszak politikáját is minősíti, hogy milyen irányú s mértékű kulturális folyamatok mentek végbe a társadalomban, milyen természetű s léptékű a kulturális mobilitás, milyen értékek váltak vonzóvá és taszítóvá.

Mindezeknek a szempontoknak a figyelembevétel nélkül nagyon felszínes, nagyon steril, nagyon „túlpolitizált” lenne a szintetikus művelődéspolitikai-történet, essék bár az ítélet mérlegének nyelve a megértőbb-pozitívabb vagy a szigorúbb-negatívabb irányba. S egyáltalán: *létezik-e olyan egyetemes* vagy akár csak *európai, közép-európai „etalon”,* amelyhez mérve a magyar kulturális színvonal, a XX. század második felének műveltségisménye, az elért civilizációs és modernizációs fokozat és típus mechanikusan minősíthető? Történeti *mérték* persze van, de aligha elszakíthatóan a magyar tradícióktól, a történelmi realitásoktól valamint az egyetemes és hazai kulturális progresszió kihívásaitól.

Minden történelmi mérlegelés ugrópontja és metodológiai dilemmája: honnan, *milyen távlatból* minősítsünk egy-egy korszakot és irányzatot, hogyan értékeljük egy-egy periódus uralkodó vagy ellenzéki politikáját. Minden ellenzéki mozgalom, minden rendszerváltozás, de főleg minden új hatalmi berendezkedés (a kádári is) – a politikai harc és az önlegitimáció eszközeként – gyakran él a historizálás, sőt a kriminalizálás eszközével. Az 1956–1988 közötti korszak értékelése szempontjából megkerülhetetlen lesz a *posztkádári időszak*, az „utána” tendenciáinak *minősítése*is. Nem csupán annyiban, hogy a konzervatív jobboldali „nemzeti” kurzus alatt esetleg „még rosszabb” lett a helyzet, vagy hogy egy sterilen nyugatias, radikálisan „liberális” vadkapitalizmus mit hozna, mit hozott volna. Az utóélet ekképpen is értelmezi a múltat: bizony a jelen idő és a Kádár-korszak viszonyára szintén érvényes Marx és Engels híres rendszerváltó szállóigéje *A német ideológiában*: „...és ismét helyreáll az egész régi szemét”.

Csakis az 1945 utáni évtizedek *világ-és geopolitikai keretei*, az oktrojált politikai formáció, a centrum és a periféria, a „Jalta” és „Lajta” te-

remtette közép-európai *kisállami alternatívitás* talaján vizsgálható: mi történt, hogyan történt s miként történhetett volna (!) másképp. Csak ezen a – ha nem is fatalisztikus, de szükségszerűségekkel terhes – mezőn belül elemezhetők és nevezhetők meg reálisan a Kádár-korszak pozitív és negatív folyamatai, a politika kisebb-nagyobb érdekei, bűnei és vívmányai, modernizációs értékei, dekadenciába sodró pangási tünetei és maradandó értékfelhalmozásai. Mindez – a saját-szerűségeket figyelembe véve – a kulturális folyamatokra, a művelődéspolitikára is áll. Nincs szükség lapos párhuzamokra egy Szuszlov, egy Furceva és egy Gyemicsev képviselte szovjet ideológiai vezetéssel, a román, csehszlovák, NDK-beli, bolgár vagy éppen lengyel kulturális irányítással. Az azonban tény, hogy a kulturális életben – erős nemzetközi ideológiai érzékenysége folytán – 1956 és 1988 között, ha hullámzóan s többnyire a háttérben is, de igen erősen érvényesült a *szocialista országok* politikájának külső *pressziója*, amelyet a kádári centrumpolitika sem tudott (s nem is mindig akart) kivédeni. Elegendő utalni a „liberalizmus” folyamatos ostromzására, a filmátvételek, a könyvkiadás, a művészeti szövetségek közötti kapcsolatok, a direkt moszkvai a budapesti követségi beavatkozások számtalan „ügyére”, különösen 1956 és 1967 között, majd 1972–76 táján.

Hiteles *történelmi mértéknek* és viszonyító háttérnek a régióit, a nemzetközi, a kelet-európai államszocializmusok kulturális-ideológiai „produktumát”, az egyes országok Európá, illetve a világ iránti nyitottságát és belső reformokra való képességét, civilizációs és kulturális érettségét, valamint a hazai előzményt, az 1914 és 1956 közötti négy diktatúrával terhes évtizedet kell tekintenünk, beleértve ebbe néhány történelmi pillanatot (1918–19; 1945–49; 1953–1954) progresszív kezdeményezéseit, esélyeit.

A köznapi és zsurnalisztikai leegyszerűsítésben lekezelő vagy mentegető felhanggal használt szóképek, az *„ahhoz képest Magyarország”* vagy a *„gulyás-kommunizmus”* nem adnak választ a lényegi kérdésekre. A *„kollaboráció és a kompromisszum”,* a *„megvásárolt fogyasztói jólét és kisszabadság”* moralizáló szempontjai, a politikai aktorok és áldozatok mégoly illetékes saját minősítései, a fejlett nyugat-európai tőkés államformák liberális normáinak romantikus, illuzórikus számonkérései sem igazán termékenyek: nem többek, mint a történelmi alternatívitás leegyszerűsítéséből fakadó jó- és rosszpont-osztoztatások. Az már azonban értelmes történelmi, politikai és erkölcsi szempont, hogy vajon az 1956 utáni magyar hatalom, az MSZMP és a kormányzat, ezen belül a művelődéspolitikai, *kényszerpályákon* haladva is, *élt-e* az adott s kivívott *maximális lehetőségekkel*, tágította-e a kereteket, s végső soron mennyiben segítette vagy gátolta hazánk, népünk és nemzeti kultúránk civilizálódását és demokratikus modernizációját.

Ezekre a kérdésekre persze szintén nem adható egykönnyen válasz. Magam is csak adalékokkal, a horizontális és vertikális leírás kísérletével igyekszem szolgálni, próbálgatni a lehetséges

feleleteket. Teszem ezt egy olyan sajátos megközelítésből, amely a szélesívű művelődéstörténet helyett, előmunkálatok híján, egyelőre csak a szűkebb politikatörténet terepén mozog, igyekezve ugyanakkor egyidejűleg figyelembe venni a politikai szándék és következmény, a deklaráció és praxis, az *önkép* és *visszhang* szempontjait is.

Folyamatok és szakaszok

A Kádár-korszak egyik – önellentmondásossága miatt – legproblematisabb, egyúttal legpikánsabb ideológémája volt a *kontinuitás* és *diszkontinuitás viszonya*. Az 1956 utáni évtizedek fő politikájának a valóságosnál is jobban hangsúlyozott (a pozitív és negatív fordulatokat egyaránt elleplező) folytonossága, valamint a szocializmus építésének – úgymond – első, 1945 (illetve 1948) és 1956 közötti szakaszához fűződő viszonya Kádár János beszédeinek is állandó motívuma volt. Ez a doktrína természetesen szervesen összefüggött 1956. okt. 23, nov. 1. és nov. 4. sajátos, változó legitimációs értelmezésével is.

A különböző politikai alrendszerek, reszortok – különösen a gazdaságpolitika – az ún. politikai fővonalnál persze több diszkontinuitást viseltek el (valóságosan vagy deklaráltan), de egyúttal ideológiai magyarázkodásaikkal túl is terhelték a kontinuitás-problémát. Elegendő utalnom az *új gazdasági mechanizmus* hullámzó értelmezési tartományára 1966-tól 1988-ig vagy Lukács György és Aczél György „vitájára” a 60-as évek második feléből (amelynek egyúttal Lukács politikai rehabilitálását szolgáló funkciója is volt). Emlékeztetek a magyar irodalom és a szocialista irodalompolitika belső történetével kapcsolatos – Szerdahelyi István monográfiája ürügyén kirobbant s ma már szinte komikusnak tűnő – „50-es évek” – vitára, illetve Révai József-polémiára, amely – a *nemzeti kérdéshez* hasonlóan – a 70–80-as évek művelődéspolitikai tanácsadó-körének olyan markáns személyiségeit is szembeállította, mint például Huszár Tibor, Kardos György, Fekete Sándor, Király István, Pándi Pál és Rényi Péter, nem beszélve a tágabb értelmiségi közvéleményről.

Mára, a rendszerváltozás felől, egyenesen paradoxnak tűnik, hogy a kádári politikai centrumnak – „a szocializmus építésének” általában vett s főleg világ- és geopolitikai szempontokra figyelő deklarálásán túl – egykor milyen kemény vitákat kellett folytatnia az 1956 előtti és utáni kommunista politika közötti diszkontinuitás *balos, dogmatikus „csökkentőivel”,* korlátozóival, illetve a „megszakítottság” szovjet utat majmoló konzervatív bírálóival szemben. S lám, napjainkban miként kerül következtetéseiben ez utóbbiakkal szinte azonos platformra a baloldali- és szocializmusellenességtől fűtött *jobboldali historizálás* kontinuitás-mítosza és totalitarizmus-demagógiája.

A komoly történeti elemzések persze – álljanak bár különböző társadalomelméleti platformokon – az 1956 utáni évtizedeket a modell folyamatos keretein belül sem tekintik egységes ívnek. Bihari Mihály politológiai, Huszár Tibor értelmiségpolitikai, Szoboszlai György alkotmány- és jogtörténeti, valamint Papp Zsolt gazdaság- és társadalomtörténeti szakaszolásaira utalok példaként, amelyek részben egybeesnek egy lehetséges művelődéstörténeti, illetve kultúrpolitika-történeti periodizálással is. A szakaszolás ugyanakkor még a művelődés egyes szektorain belül is csak viszonylagos lehet, különösen ha figyelembe vesszük a *politikai nyilvánosságnak* azt a *harmonikázó természetét*, amelyet Gombár Csaba jellemzett oly plasztikusan.

(I.) 1956 novemberében – 1958 nyara a szovjet fegyverek árnyékában végrehajtott politikai „rendcsinálás” és megtorlás időszaka, amelyben a művelődéspolitikai teljesen alárendelődött a hatalmi politika belső mozgásainak. Az egypárti hatalomgyakorlásban belül ugyanis legalább két markáns irányzat működött: egy reformszocialista és egy sztálinista-restaurációs. E két irányzat belső küzdelme és kifelé mutatott viszonylagos egysége, a véres megtorlások és a fokozatos nyitások kettőssége, a valódi, bár egyelőre nem erős centrum kiépülésének üteme döntő mértékben befolyásolta az értelmiség- és kultúrpolitikát is.

Az egész Kádár-korszakra kivetülő, szinte *szimbolikus egyidejűség*, hogy amikor a Nagy Imre- és a Bibó-per zajlik, s folynak az értelmiséget is sújtó kivégzések, letartóztatások, 1958 nyarán lát napvilágot (hosszas belső viták után, „keményítő” hangvételben véglegesítve) „Az MSZMP művelődési politikájának irányelvei” című központi bizottsági határozat. E terjedelmes dokumentum a „rendteremtés” ideológiai fedőszövege mellett egyszerűsített számos fordulatértékű új hangsúlyt, pozitív elemet is tartalmaz, illetve sejtet.

(II.) 1958 és 1962 között sok ponton visszakeményedés, újradogmatizálódás tapasztalható. Megindul a belsőleg is több ellentmondást hordozó, progresszív és megtorló, liberális és konzervatív felhangjaik révén némileg egymással is „vitakozó” elvi dokumentumok, kultúrpolitikai munkaközösségi állásfoglalások sorozata. (Ennek az időszaknak a politikai és kulturális eseményeiről, a perekről, a konzolidációs hatalom belső ütközéseiről, nemzetközi feltételeiről s az irodalmi, művészeti élet „rendbetételéről” elég sok dokumentum és értelmezés jelent meg az elmúlt 1–2 évben.)

Számos író – önként vállaltan vagy /és a cenzúra miatt – hallgat ebben az időszakban; tekintélyes értelmiségiek vannak börtönben. Nyugatias ízű lektúrhullám s a Kelet-Európában exportképes magyar „szocialista giccs” igyekszik pótolni a kulturális vákumot, miközben éles harc folyik a „modernizmus”, a „nyugatmajmolás” ellen. A háttérben ugyanakkor elindul a küzdelem egy nyitottabb, értékérzéke-nyebb művelődéspolitikáért, a könyvkiadás, a filmgyártás, a színházművészet megújításáért, a klasszikus világkultúra hazai ismertségében és a nemzeti műveltségben mutatkozó fehér foltok csök-

kentéséért. Mindehhez a kulturális és oktatási beruházások, intézményépítések viszonylagos dinamizmusa, a televíziózás elterjedése is fedezetet teremt. A megtorlások kiváltotta politikai csöndben, az életszínvonal viszonylag gyors javulásával és az előbbrejutás, a társadalmi mobilitás családok százazreit érintő élményével egyidejűleg terjed a tanulási, önművelődési divat, a „jó szakma” vonzereje.

(III.) 1963–1973 a magyar művelődéspolitikai nagy korszaka, Kádár János egész politikai szerepének is talán legtermékenyebb, mondhatni, „klasszikus” periódusa. Az extenzív iparosodási és a nagy társadalmi mobilitású folyamatok lezárulása a 60-as évek közepére művelődéstörténetileg is fordulatot jelez: ugrásszerűen megnőtt például a 8 osztályt végzettek aránya, javultak a családok többségének életmódbeli, fogyasztási, civilizációs körülményei, erősödött a továbbtanulásban való érdeklődés. Igaz: az értelmiségivé válás presztízse és esélyei terén, a társadalmi értékrendben megerősödtek régi-új negatívumok is, az igazi demokratizálódás helyett inkább csak a *fogyasztói én* autonómiája s egyfajta korlátozott, „érdekeszámításos” liberalizmus számára nyílt fokozatosan tér. Az 1961-től tapasztalható jelentős politikai változásokkal (Kádár János szalóigéje: „aki nincs ellenünk, az velünk van”; a tsz-szervezések lezárulása és a háztájk révén a faluval történt kiegyezés; amnesztia stb.) és a viszonylag gyors életszínvonal-emelkedéssel összhangban ugyanakkor végbemegy a kulturális élet konszolidációja és reformja.

E folyamatot eleinte egy kontrakarírozó szerepű vagy látszatú ideologikus közjáték, az ún. „eszmei offenzíva” meghirdetése terheli (1965–66), de a kulturális politika mind szervezesebben kapcsolódik össze a gazdasági reform előkészítésével és a nagyobb hatalmi-ágazati érdekszövetségek korlátozott pluralizmusával, alkujával. Megszűnt a felsőfokú beiskolázás származási elvű adminisztratív kontrollja, megkezdődik a művelődés különböző szakterületeinek átgondolása és funkciójuk, irányításuk elvi-politikai korszerűsítése. Létrejön az MSZMP (pontosabban: a pártvezetés) és számos tekintélyes alkotóművész, tudós – a kádári politika valódi társadalmi-nemzeti eredményeire is támaszkodó – „kiegyezése”, „szövetésgkötése”. Mindez nemhogy nem fenyegeti, ellenkezőleg: stabilizálja és külföldön s itthon egyaránt legitimálja a pártvezetés hatalmát és a politikai rendszert.

Bár az egypártrendszerből, a Szovjetunió vezette szövetségi rendszerhez tartozásból és a Kádár János személyében is megtetsesülő tekintélyelvű, paternalista politikai struktúrából adódóan megmaradt a hierarchikus berendezkedés, az auklerista kulturális irányítási mechanizmus centralizmusa, *érdemi doktrinális és gyakorlati változások* mentek végbe a kulturális politika és közélet legtöbb síkján. Fokozatosan – a politikai intézményi irányítás legkülönbözőbb szinterein – előtérbe került a *szakértelem*; a magyar kultúra horizontja kitágult a világra, rengeteg modern tudományos, művészeti érték és szórakoztatási divat lelt otthonra hazánkban is. Elmé-

lyültek a nemzetközi kapcsolatok; családok százazrei váltak turistákká; a kulturális civil társadalom és érdekvédelem – helyenként a döntési mechanizmus is – „megindult” a lokális demokratiszálás, a bővülés, a sokszínűbbé válás, és a modernizálás útján.

A csökkenő, de „még” megmaradó korlátokkal, szilenciumokkal, tabukkal együtt is fokozatosan tágult, *pluralizálódott a kulturális nyilvánosság* politikai mezője, és szűkült a represszió változatos eszköztárának alkalmazási köre. A korábbi túlideologizáltságot egyre inkább a fogyasztásra, az emberek privát életét békén hagyó pragmatizmusra építő – vagy éppen rájátszó – *paternalizmus* váltotta fel. A gazdasági eredmények lehetővé tették – ha nem is a szükséges mértékben – a kulturális-oktatási intézményrendszer jelentős állami fejlesztését, a művészeti mecenatúra bővítését (ami persze újabb ellentmondásokkal is járt). Létrejött és stabilizálódott a művelődés sok szektorú állami, tanácsi és szakszervezeti hálózata. Ugyanakkor éppen a művelődéspolitikai legfontosabb ágazatában, az oktatásügyben átgondolatlanul, rövid távban gondolkodva, a vélt vagy valóságos munkaerő piaci és szakmai utánpótlási szempontoknak alárendelve és kapkodóan folyt a szervezeti, infrastrukturális és koncepcionális fejlesztés, miközben a gyakorlattól és a finánciális realitásoktól mindinkább elszakadtak a „steril” távlati fejlesztési kutatások és a spekulatív oktatási modellviták. Zavarokkal volt terhes az *értelmiségpolitika*, a társadalmi esélyegyenlőség hirdetése sokhelyütt nivelláláshoz, kontraszellekcióhoz vezetett. A modernizációból adódóan is növekvő létszámú értelmiségen belül erősödött a marginalizálódás, a lemaradás.

Mindezzel együtt is a műszaki, ökonómiai, mérnöki tudás presztízisének emelkedése, a gazdasági reform tudománypolitikai előkészítése, Lukács György ideológiai-politikai rehabilitálása, a baloldali „marxizmus-renaisszánsz”, számos társadalmi-kulturális jellegű modernizációs vívmány széleskörű elterjedése, a *magyar film, zenekultúra, irodalom, színház- és képzőművészet felívelése*, Kurtág György, Szokolay Sándor, Petrovics Emil; Weöres Sándor, Nagy László, Juhász Ferenc, Illyés Gyula, Déry Tibor, Örkény István, Németh László, Pilinszky János, Cseres Tibor, Nemes Nagy Ágnes, Sánta Ferenc, Mészöly Miklós; Barcsay Jenő, Kerényi Jenő, Somogyi József, Varga Imre; Fábri Zoltán, Jancsó Miklós, Ranódy László, Makk Károly, Kovács András és mások gazdag termése, egy új művésznevezdék indulása jellemzi elsősorban ezt az időszakot.

A folyamat – főleg nemzetközi politikai okokból – 1968-ban megbicsaklik, 1968 és 1974 között ellentmondásosabbá, kétvágányúvá válik. A nyugati és a keleti neokonzervativizmus megerősödése, a brezsnyevi poszt-sztalinizmus katonai, politikai, ideológiai nyomása, a hazai gazdasági-politikai reform megtörése érzékelhetően szűkíti a viszonylagos ideológiai szellemi nyitottságot. Vanak visszarendeződési tünetek, újra szaporodnak az adminisztratív tilalmak, az ideologikus kizsorítások, de az oktatási, tudományos,

közművelődési és művészeti életben s főleg a társadalmi, fogyasztási, életmódbeli „mélyfolyamatokban” azért tovább halad a civilizációs reformok és a kvázi-demokratizálódás tendenciája, a mindennapokdepolitizálása.

A nyilvánosság szélesedésével fokozatosan *legalitást kapnak* hazai és külföldi nem marxista, vallásos, irracionális, népnemzeti és polgári liberális nézetek, művek. Az egyéni világnézet egyre inkább a személyes szabadságjog, a privátlét ügye lesz; szaporodnak s bizonyos fokig intézményesülnek a politikai tabukat nem sértő különböző *alternatív kultúrák*, főleg az ifjúság és a szórakozás területén. A párton belül is egyre nyilvánvalóbbá válik „több párt”, több ideológia létezése. A 60-as évek európai s hazai marxizmus-reenészánsától ösztönözve teret nyer – szinte félhivatalossá válik – a „nembeli értékekre orientált”, az elidegenedést leküzdő demokratizáció és modernizáció szerves egységének korszerű baloldali reformkonceptiója, vonzó életmódbeli–közművelődési célkitűzések, minták fogalmazódnak meg. E gondolatrendszer számos elméleti képviselőjét és interpretációját, a kritikai marxizmus, a baloldali szellemű rendszerkritika és szépirodalom több irányzatát ugyanakkor – radikális politikai álláspontjuk miatt – a hatalom kiszorítja a nyilvánosságból. Sőt: Lukács György 1968-ban írott kulcsfontosságú művének teljes szövege, a *Demokratisierung heute und morgen* sem láthat napvilágot; tanítványai egy körének két nemzedéke is külső vagy belső emigrációba kényszerül.

(IV.) 1974–1984 az előző dinamikus fejlődésű szakasz baloldali–közösségi szellemű kulturális és életforma-modelljei, távlatai, reformkísérletei, demokratikus törekvései jórészt utópiákká, illúziókká fagynak; megtörték a rebürokratizálódás, a konzervativizmus, illetve a felemás liberalizálódás, a fogyasztáscentrikus depolitizálás, a piaci kommercializálódás kettős gátjain.

A hatvanas évtized végére *meztörnek* a kulturális intézményrendszer és infrastruktúra fejlődésének dinamizmusa. A gazdasági növekedés és modernizáció *meztörpanása*, a belső társadalmi–életmódbeli konfliktusok kiéleződése, a családok tömegessé váló kényszerűen önkiszákmányoló életmódja és az értelmiség, köztük a fiatalok romló helyzete *objektíve leértékelték a kultúra* deklaratívén éppen felértékelt *szerpét*. A művelődési–olvasási szokások, az önművelődő mozgalmak, a tudományos–műszaki haladás egészében kedvezőtlen alakulásának az illusztrálására elég egyetlen példát idézni: 1984–85-ben a 18–24 éves korosztálynak mindössze 9,4 %-a (az esti és levelező tagozatokon tanulókkal együtt 12,1%-a) *folytatott felsőfokú tanulmányokat, amivel az utolsó előtti helyre kerültünk európai viszonylatban*. Igaz: az általános és középiskolai oktatás átlagszínvonala (pl. a matematikai, az írás–olvasási készség elsajátítása) terén s néhány művészeti ágazatot tekintve a világ élvonalában maradtunk.

A politikatörténet síkján 1973–74-ben egyértelműen *meztörnek* a – még oly ellentmondásos – reformok íve, ezt egyebek mellett

Nyers Rezső, Fehér Lajos, Aczél György pártvezetők, majd Fock Jenő miniszterelnök leváltása is jelzi. Az Aczél György nevével fémjelzett kiegyezésem, értékérzékeny és pragmatikus kulturális politika *defenzívába* került a Szovjetuniótól, NDK-tól is ösztönzött reformellenes, munkás- és nemzeti demagógiával, az apparátusbeli és szindikalista konzervatívok s némely humán értelmiségi csoportok koalíciójával szemben, még ha sikerült is továbbvinnie néhány vívmányát. A hol rugalmas, hol görcsös visszavonulások, az újraideologizálódás és a pragmatizmus, a „húzd meg - ereszd meg”, a kisebb-nagyobb, mégis progresszív lépések, de egyúttal a távlatvesztés, a stratégiátlanság, a kapkodás és a súlyos engedmények szakasza ez.

A *neokonzervatív fordulat* a szakmai színvonalat és a baloldali-demokratikus értékek hitelét tekintve is károsan hatott a kulturális és az értelmiség-politikára, ugyanakkor számos – a politikai-társadalmi intézményrendszerből és direkt politikai ideológiából kitéssékelt – reformtörekvés a kulturális életbe „települhetett át” s itt nyert bizonyos fokú legalitást; elegendő ebben a vonatkozásban Pozsgay Imre és Nyers Rezső pályájára utalni. A *kultúra sajátos politikai „védeltsége”,* egyúttal az értelmiség helyzetének romlása, jelentős humán rétegek marginalizálódása, a szocialista reformok esélyeiből való kiábrándulása, az értékrendzavar eszkalálódása miatt a *művelődéspolitikai szférájában* jelentkeztek először hangosan és élesen az *általános válságtünetek*, a kádári politikával szembeni liberális, népnemzeti és újbaloldali ellenzéki irányzatai. A kulturális politikának ugyanakkor paradox módon nemcsak ezek bírálóit, ideologikus „bűnbak”-kezelésének feladatát „kellett”, vállalnia, hanem egyúttal – tudatosan vagy kényszerből – lehetőséget teremtett e „válságtünetek” némi humanizálására, sőt legitimálására, az eszmei pluralizmus – mégoly konfliktusos, de – fokozatos kiépítésére.

A kulturális nyilvánosság oly mértékben telítődött nem kulturális természetű ideológiai-politikai felhangokkal, sőt közvetlen ambíciókkal, hogy – a belső viták miatt is – *elszalasztódott* számos valóban fontos *művelődéspolitikai reform* esélye (oktatásügy, kultúragazdaságtan, tudománypolitika, művészet közéleti generációváltás). A hazai szemleli élet és a kulturális politika európaizálódó szegélyhatárai, kiugró intellektuális teljesítményei, növekvő nemzetközi tekintélye sem tudták leplezni a *gyorsuló eróziót*. Legyünk igazságosak: amit kulturális értékvesztésnek látott a kortárs, abban a modernizáció, a nemzetközi tömegkommunikációs fejlődés, a televíziózás és az olvasás viszonyának egyetemes trendjei, a műveltségkép „technokratikus” átrendeződése, a kulturális piacosodás és kommercializálódás „rendszersemleges” törvényszerűségei, a reálértelmiségi hivatás felértékelődése is szerepet játszottak. Az ezen túl is szemebetűnő erózióban ugyanakkor nem csak – nem is elsősorban – az állampárt szűkebben vett művelődéspolitikájának megtorpanása útvesztése érhető

tetten, hanem egy általános tudati-kulturális-mentálhigiéniai leépülés is, ami a szélesebb és mélyebb társadalmi-életmódbeli viszonyokban, az emberi autonómiáknak (a termelés, a vállalkozás, a civil demokrácia helyett is) a fogyasztásra való korlátozódásában, a szabadidő csökkenésében az értékdevalvációkban stb. gyökerezik.

Igaznak bizonyult számos művelődési egyesület, fórum, szakmai vita és több kultúrászociológus – például Ágh Attila és Vitányi Iván – előrejelzése: a gazdasági megtorpanás és a stagnálás nyomán, de korántsem csupán emiatt, „a kultúra szűkített újratermelése” folyt a 80-as évek elején, közepén. S miközben a politikai hatalom – a hidegháború új szakaszában, szovjet nyomásra – a 80-as évek elején szigorít bel- és tájékoztatáspolitikáján, az ellenzéki terjedése, a második nyilvánosságnak és a kettős beszédnek a szélesedő hatása, a valódi pluralizmus torz levezető csatornába szorulása következtében a közvéleményformáló értelmiség számára gyakorlatilag kettős kulturális hatalom – egy politikai és egy (Csoóri Sándor szavával) „erkölcsi” hatalom – intézményesült. Ami mögött már ott működött a gazdaság, a társadalom, a kultúra, az erkölcs két-három dimenzióra, nyilvánosságra szakadása. Volt persze átjárás a két hatalom között, ugyanakkor nőtt a kölcsönös kiszorítósi, gettósodás is, amiért az MSZMP politikáját terheli a fő – bár nem kizárólagos – felelősség.

A politikai hatalmon belül megindult radikális célú reformküzdelmek és a Kádár János pozícióját megcélzó *utódlási harcok* esetenként a kultúrpolitikai koncepciók ütközésének – mint „fő konfliktusnak” – az álrüháját öltötték magukra. A párt- és a kormányzati apparátus tehetséges szakemberekkel töltődött fel, de közben a kiegyezéssel látványosan erodálódott. A „perszonalizált határokkal kicövekelt konszenzust” (Gombár Csaba kifejezése) sem a fiatalabb művészgenerációkra, sem a növekvő számú technokrata-vállalkozói szakértelmiségre nem tudta továbbvinni a pártvezetés. Ez az erőtér határozta meg a 80-as évek első felében az ellenzéki terjedéstől szóló párthatározatok, a sajtóirányítás, az értelmiségi és a médiapolitika, az oktatás és tudománypolitikai küzdelmek, az Aczél György és Pozsgay Imre közötti valóságos és vélt konfliktusok, az írószövetségi közgyűlések, a *Mozgó Világ* és a *Tiszatáj* c. folyóiratokkal kapcsolatos viták és adminisztratív döntések mezőjét.

A mély, objektív társadalmi és kulturális ellentmondások *felzárkózásán* dogmatikus, népnemzeti, technokrata és konzervatív, reformer és öröklési ambíciók *furcsa szövetkezéseit* és egymásnak feszülését mutatja a 80-as évtized. Igazi vesztesként ebből talán nem is az amúgy is súlyos nehézségektől gyötört államszocialista irányítási mechanizmus és ideológia került ki, hanem a demokratikus baloldaliság, a szocialista szellemű rendszerkritika, a marxista tradíciójú kulturális önigazgatási és modernizációs koncepció. Amely – a deklarációk ellenére – egyre kevésbé kellett, mert „kényelmetlen” volt a küzdő felek mindegyike számára; s amelyet akkor már, liberális irányban, azok a társadalomtudósok is elhagytak,

akiket a 70-es évek elején éppen *radikális reformszocialista szellemiségű*, tudományos fedezetű műveik és kiállásaik miatt bélyegeztek meg ellenségesként. (A 90-es évek elején gyakran viszont éppen azok járnak élen „ellenzékiességük” mellőngető historizálásában, akik a 70–80-as években konzervatív, reformellenes pozícióból támadták az akkori kultúrpolitikát és ideológiai pragmatizmust. Illetve azok, akik annak idején éppen politikai ellenzékiességük buzgó tagadásával, lojalitásuk hirdetésével s „pusztán” a szakmai-irodalmi másság és a nemzeti identitás jogait követelve védekeztek [egzisztenciális okokból persze érthetően] a kádárista ideológiai kritikával, esetenkénti presszióval szemben.) Az MSZMP vezetése a *kulturális mezben jelentkező politikai ellenzékiességet* végül is „jól” s joggal ismerte fel – az más kérdés, hogy még a „saját védelme” szempontjából is rossz irányba s rossz szövetségeket kötve haladt, elsődlegesnek mindig a rövidtávú stabilitást és a túlélést tekintvén.

(V.) 1984–1988: a Kádár-korszak, egyúttal az Aczél-korszak vége, jöllehet az előbbinek a névadója 1989-ben, az utóbbié 1991-ben hunyt el. A 80-as években egyidejűleg erősödtek fel – s keveredtek is össze – a kádári politikával, illetve annak megmerevedésével, pangásával, kiúttalanságával szembeni – nemzetközileg is motivált – *reform-kommunista, öngazgatói-szocialista, népnemzeti, liberális-technokrata, demokratikus ellenzéki és neosztalinista* szellemű „ifjútörök” opozíciók.

Bár gondolati-ideológiai távlati szempontból viszonylag progresszív hangsúlyú új művelődéspolitikai állásfoglalások és koncepciók is napvilágot láttak (pl. Lukács Györgyről, illetve a szocializmus radikális reformjának lehetőségeiről, a fiatal értelmiség helyzetéről, a felsőoktatásról, a művészet és társadalom kapcsolatáról, a nemzeti-nemzetiségi kérdéssről), hatékony, eredményes stratégiai és gyakorlati válaszok már nem születtek a kiéleződő kulturális ellentmondásokra és a régi-új kihívásokra. Ugyanakkor a *kulturális élet* és a kulturális politika puffer- és szelep funkciója, *eszközszerupe* és *kiszolgáltatottsága* is tovább erősödik. Az 1985-ös pártkongresszusra készülve 1984 végén voluntarista gazdaság- és társadalompolitikai programtervezet, illuzorikus növekedési koncepció kerül nyilvánosságra. Kádár János – a bürokratikus rendteremtő ideológia jegyében – szembefordul Aczél Györggyel, egyik legfőbb reformpárti szövetségeseivel is, akinek kádárista reformersége ugyanakkor állagvédő konzervatívizmusként minősül a párton belül és a párton kívüli radikálisok s főleg a már többpártrendszerben gondolkodó ellenzékiek számára.

Az 1984 végétől 1987-ig érvényesülő kultúrpolitikát az Aczél Györggyel szemben kiharcolt, gyakran neodogmatikus konzervatív és népnemzeti hurokat pengető kurzus vezényli. Ez az adminisztratív irányítási eszközök dívatját felmelegítő, az agitációs és propagandamódszereket a kulturális életbe átemelő, a már fokozatosan intézményesülő pluralista nyilvánosságot megrendszerbehozni akaró politikuscsoport mondatta ki s hajtotta végre például a *Tiszatáj* c. folyóirat felfüggesztését, egyes egyetemeken a „rendcsinálást”, Csurka István

időleges szilenciumát, az Írószövetség 1986 végi közgyűlésének befolyásolását és a feloszlatast is kilátásba helyező hatalmi provokálásait stb. Ugyanakkor ez az új, fiatalabb – az előző kurzust olykor persze joggal bíráló, de nála jóval merevebb, doktrinerebb, kapkodóbb, szakszerűtlenebb – kultúrpolitikai vezetés sem tudta megakadályozni az általános gazdasági-politikai-bizalmi válság, a kulturális ellehetetlenülés felgyorsulását. Sőt: durva, átgondolatlan, esetenként elvtelenül lobbizó és kompenzáló lépéseivel még „rá is tett egy lapáttal”, amit ezen irányzat egyik-másik képviselőjének későbbi fordulatai, kiszólásai sem tudtak feledtetni.

Tovább bonyolítja a helyzetet, hogy a *kultúra, az oktatás távlati sorskérdéseiről* való döntések egyre inkább közvetlenül is átcsúsztak a *technokrata-liberális szellemű gazdasági szakapparátus* kezébe, amely – a restriktív intézkedéseken túl is – többnyire nem-demokratikus, rövidtávú, ökonomista-piacelvű, szociálisan érzéketlen társadalom- és kultúrafelfogást érvényesített. Így érkezünk el 1988 májusáig, az MSZMP gyökeres politikai fordulatának kezdetét megtestesítő pártértekezletig, a Kádár-korszak végéig.

A kulturális elitértelmiség jelentős része ekkorra már *felmondta a korábbi hallgatólagos konszenzust* az MSZMP politikájával; aktívabb, politizáló szárnyuk a – persze különbözőképpen elképzelt, hirdetett – modell-, sőt rendszerváltás elkötelezettje, előkészítője lett. Abban, hogy ennyire literátus- és történész-orientációjú, illetve genézisű lett 1990-től a kormányzati és a liberális ellenzéki elit, a *művelődés- és értelmiségpolitikai válság* sokkoló mélysége, a kelet-európai küldetéses értelmiségi tradíciók újraéledése csakúgy szerepet játszott, mint – paradox módon – a politikai *konfliktusok kihordását átvállaló* kulturális nyilvánosságának a 60-as évektől fokozatosan (ha visszaesésektől terhelve is) kibontakozó pluralizmusa, *növekvő szabadságfoka* és relatív védettsége.

A szocialista értékek és távlatok „rendszerszerű” kompromittálódásán és a demokratikus szocializmus mellett elkötelezett radikális reformerek jelentős részének exkommunikálásán túl az 1980-as évek derekától érvényesülő kulturális politikák (a kormányzatiak és ellenzékiek) főszereplőinek öncsalásain, szereptévesztésein, illúzióin is múltott, hogy az évtized végére a magyar kulturális értelmiség többsége számára a romantikus népnemzeti vagy jobboldali konzervativizmus, illetve a nyugatias piacelvű, ökonomista liberalizmus *két pólusú alternatívája* vált hitelesnek tűnő vonzóerővé és választó vonallá. Ebből a politikai kínálatból 1989–91-re már kimaradt és – önértékében megtiporván, a kommunistaellenes demagógia, megfélemlítés által szétvervén, s az apparátusbeli technokrata elit gyors kapitalizációs, privatizációs érdekeitől is megszarolván – „vezeklőként” a szegyenpadra ültetett a demokratikus és újbaloldali orientáció, az alternatív, a civil társadalmi, a szocialista-szociáldemokrata kulturális koncepciók, művelődéspolitikák „harmadik ereje”, irányzata.

„A személyiség szerepe a történelemben”

Az alcímben szereplő marxizmusoktatási és főleg gyorstalpaló pártiskolai előadástéma s vizsgatétel minden vulgarizálás és torzítás ellenére valóságos problémára utal. A Kádár-korszak művelődéspolitikáját ebből a szempontból érdekes többlépcsőséggé jellemezte.

Az 1956 és 1988 közötti időszakban objektíve semmi sem kérdőjelezte meg a *párt vezető szerepe* alkotmányban is rögzített elvének gyakorlati érvényesülését, ami a döntéseknek, az irányításnak egy viszonylag szűk körre korlátozódó, tekintélyelvű, centrális és bürokratikus alaptermészetében öltött testet. A szakszerűség, a liberalizmus és olykor a demokrázius (a kettő nem ugyanaz!) elemeinek és kísérleteinek szaporodása ellenére alapvetően *hierarchikus*, *paterналиsta* természetű volt a politikai berendezkedés; csúcsán Kádár János állott. A „kollektív vezetés” féligazságával kombinált személyi hatalom az ő esetében kétségkívül külsőségektől mentes, puritán vonásokat hordozott, ami nemcsak politikai magányosságával, hanem történelmi és alkati okokkal is összefüggött. Az ország lakosságának többsége szemében a 60-as évektől mindez személyes hitelt biztosító szerénységként, egy ideig népszerű plebejus-kisemberi attitűdként tűnt fel. Kádár legtöbb vezetőtársától viszont ez a „kollektívizmus” egyéniség- és hitelrontó, szűrkítő és középszerűsítő személytelenséget követelt, náluk ilyen ruhát öltött. Ezzel a 60–70-es években uralkodó tendenciával „furcsa” ellentmondásban állt a *kultúrpolitika* és a *gazdaságpolitika reformer exponenseinek*, mindenekelőtt Nyers Rezsőnek, Fock Jenőnek és Aczél Györgynek a nagyon is markáns egyénisége; szuverenitásuk és „külön” nemzetközi tekintélyük miatt egyébként nekik gyakran meg is gyűlt a bajuk a közép-szerűsödés vagy éppen az arctalanság „hóseivel”.

A kádári politikai mechanizmus keretei között a kultúrpolitikai alrendszer éppen a politikán belüli viszonylagos elkülönültsége, a *kultúra* és az értelmiségpolitika fokozottabban *személyiségcentrikus* hatásrendszere, természeté miatt – a többi szektorhoz képest eleve inkább magán viselte a vezetők szubjektívitásának nyomait. Pozitív és negatív értelemben egyaránt. Az irányító személyiségek emberi, morális jellemzői, szakmai vonzalmi, erényei és hibái, konstruktív vagy szűkítő elfogultságai, szavaik és tetteik viszonya – a kultúra, az értelmiségpolitika lélektől lélekig ható jellege miatt – talán közvetlenebbül meghatározták a politika e szektorát. Ez önmagában nem előny s nem is hátrány (van példa mindkettőre), de reális ténye, jellemzője – és ezért a fogadtatásban, a viszonyulásban, pro-kontra személyes indulati tényezőket is felerősítő specifikuma – az 1956 utáni államszocialista hatalomnak. A politikai személyiségek túlsúlyos hatalmi szerepe az egypártrendszeres tekintélyelvű államszocializmus modelljének politikai túlsúlyosságából és demokratikus intézményesíthetlenségéből, nem pedig a vezetők alkotmányos szerepéből fakad (mint például az amerikai és a francia elnöki rendszerben).

Ugyanakkor – ebben a vonatkozásban – a magyar fejlődésnek számos sajátos pozitívuma is van a többi szocialista országhoz képest.

A történelmi korlátozottságok, a válságot elodázni végül is nem képes modernizációs fejlődés kétarcúsága, a reformok és visszavonások állandó hullámszáma ellenére s ezzel együtt releváns lehet egy olyan nézőpont is, mely kitekintve az 1960 utáni két évtized során elsősorban értékteremtő, modernizáló, reformtámogató és humanizáló módon, tehát pozitívan érvényesültek hazánkban a politikai szubjektumok túlsúlyosságának tünetei. Mind a nagypolitikában, mind a művelődéspolitikában jóval tovább, a *kereteket feszegető mértékig* mert elmenni a magyar vezetés, mint a többi szocialista országban, vállalva a velük való burkolt–nyílt feszültségeket és vitákat is, ugyanakkor elhárítva az újbóli direkt katonai és a totális politikai beavatkozás kockázatát. Ezek a veszélyek, beleértve a rákosista restaurációt, vagy egy ahhoz hasonló szellemű vezetés külső erővel történő esetleges hatalomra segítését, állandóak és egyes történelmi pillanatokban reálisak voltak; Kádár János, Aczél György s mások is ennek a kockázatnak az elhárítását, a koncepciók perek időszaka visszatérésének a megakadályozását tekintették legmélyebb, bevallott – be nem vallott politikusi küldetésüknek. Az már az őszintén hitt antirákosista reformpolitika és az ezt képviselő egyének önáltatása s az egész ország tragédiája, ha ez mégoly reális veszélyt tudat gyakran egyoldalúvá, erőtlenné tette magukat a reformszándékokat is, ha a Kremlre mutogatás számos önigazolásra is adott alibit, ürügyet s ha olykor (például az 1956 utáni borzalmas megtorlások vagy a 70-es évek eleji szellemi kiátkozások esetén) ezek a félelmek bizony a legyőzöttnek hitt rákosista módszerek túlélését is „legitimálták”.

Anélkül, hogy a művelődéspolitikai vezetőinek portrészerű jellemzésére, párt- és állami irányításbeli hierarchikus viszonyuk, önálló döntési, cselekvési esélyeik, formális és informális hatalmuk taglalására, egymás közötti vitáik leírására és minősítésére vállalkoznánk, röviden felsorolom az egyes művelődéspolitikai szakaszok markáns, domináns személyiségeit. (Zárójelben azt az időszakot nevezem meg, amelyben szerepük meghatározónak tűnt.) A névsor bizonyára bővíthető vagy éppen szűkíthető is, de talán nem teljesen igazságtalan: Kállai Gyula, Benke Valéria, Marosán György, Szigeti József, Szerényi Sándor (1957–1962), Szirmai István (1957–1967), Ilku Pál (1958–1973); Orbán László (1957–1975), Aczél György (1958–1985), Óvári Miklós (1974–1985), Pozsgay Imre (1975–1990), Köpeczi Béla (1964–1988), Kornidesz Mihály (1973–1987), Tóth Dezső (1964–1985); Knopp András (1972–1989), Berecz János (1984–1989), Pál Lénárd (1985–1989).

Az 1956 és 1988 közötti évtizedek ellenfelei szerint is *legnagyobb formátumú* hazai művelődéspolitikusa – különböző párt és állami funkciókban – Aczél György volt. Pályájának és munkásságának reális értékelése elválaszthatatlan az egész Kádár-korszakétól, az 1945 és 1990 közötti magyar történelem külső feltételeinek, belső alternatíváinak minősítésétől. Mindenesetre azon kis számú magyar politikus közé tartozik, akik az 1970-es évektől itthon és nemzetközileg is joggal ko-

moly presztízszt vívtak ki. A korból, az MSZMP általános politikájából és az ő személyes – különösen „művészi” – elfogultságaiból fakadó tévedései, hibái esetenként súlyos felelőssége mellett is: a 60-as évektől Aczélnek döntő szerepe volt abban, hogy a kádári politika a többi szocialista országéhoz képest *viszonylag szuverén, pragmatikus, reformérzékeny, toleráns*, a világra nyitottá formálódott.

Nem feltétlenül a politika valamiféle – úgymond – szocialista vívmányaként, de tény: a 60-as évek derekától lett tömeges a lakáshoz jutás, a vidéki fürdőszobák építése, a mosógép és fridzsider, az autó és a kiskert megszerzésének, birtoklásának esélye. Mindezzel szorosan összefüggött, hogy Magyarország elindult a modernizálódás, és a régióban kezdeményezően haladt a – mégoly korlátozott – közművelődési demokratizálás, pluralizálás, a *politikai, szellemi, kulturális liberalizálás* útján. Amikor ezek a törekvések vereséget szenvedtek vagy meggyengültek, ennek mintegy „jelképeként” Aczél magát is háttérbe szorították, leváltották (1974, 1985); ő viszont – bár kétségtelenül megalkuvások, a szigorodás vállalása, sőt kockázatos megideologizálása árán, de – ekkor is igyekezett védeni politikai meggyőződésének progresszív oldalait, értékelveit s főleg a magyar kultúra vívmányait.

Aczél György „oldásaiban és kötéseiben”, szerepének és személyiségének konfliktusaiban, a taktikáinak hitt visszavonulások stratégiai deficitjeiben szemléletesen és modellszerűen tetten érhetők az 1956 utáni magyar művelődéspolitikai tragikus paradoxonai. Elég csupán *három történelmi pillanatot* felidézni ennek bemutatására és bizonyítására.

Aczél 1956 ősze utáni első politikai megnyilatkozásában, az MSZMP Ideiglenes Központi Bizottságának decemberi ülésén (nem úgy, mint egy évvel később) kiáll Nagy Imre, a „szocialista többpártrendszer” és a semlegesség mellett, amiért több oldalról támadás is éri. Kádár János mégis – vagy talán éppen ezért – 1957 tavaszától rábízta a kulturális állami irányítás legkényesebb feladatát, a művészekkel, a humánértelmisséggel való kapcsolatok újraélesztését, az „építkezést”. 1958-ban, Nagy Imre kivégzésével szinte egyidőben miniszterhelyettesként ő terjeszti a Központi Bizottság elé a korszakos jelentőségű, pozitívumokat is tartalmazó, megelőlegező *művelődéspolitikai állásfoglalást*. Drámai szituáció: mintha – az egyéni szándékoktól, helyzetértékeléstől függetlenül – a szellemi-kulturális nyitásnak a véres megtorlás lenne az előfeltétele, együttthatója. (Miként ezt számos korabeli műalkotás bizonyítja: az áldozatokat ekkor a politikai irányításban részt nem vevő értelmiségiek közül is sokan a lehetséges haladás tragikus „árának” érezhették.)

Analóg a helyzet 1968-ban: Csehszlovákia megszállása, az európai neokonzervatív hullám, az SZKP XX. kongresszusától való neosztalinista eltávolodás idején, a hazai reformot is mentendő Aczél György akkor harcolja ki a *Tudománypolitikai Irányelveket*, amikor – 1968-as tiltakozásuk kapcsán is – a marxizmus-reneszánsz társadalomtudományi értelmiségének radikális szárnya, a Lukács György

tanítványai egy részéből alakult Budapesti Iskola szembe fordul az MSZMP-vel, s amire már ekkor, majd 1973-tól még súlyosabban, kirekesztő hatalmi választ kapnak. Aczél György a nevét adta ehhez a hazai szektás és szovjet nyomásra koncipiált „filozófus-perhez”, de abban a tudatban tette ezt (nem jogtalanul), hogy az *intellektuális autodaféval* elejét lehet venni a még rosszabbnak, a tényleges pereknek. Ezzel a veszélyes öngizolással ment bele abba, hogy a Központi Bizottság Titkárságából való leváltása után mégis vállalt állami funkciót, miniszterelnökhelyetteséget. Súlyos engedmények árán, de kétségtelenül politikája jó oldalaiból is meg tudott ezáltal menteni nem egy értéket, ahogy ezt történelmi távlatból majd reálisan meg lehet ítélni.

A harmadik példa: ugyanazon az 1974. márciusi központi bizottsági ülésen fogadták el az Aczél György szakértői gárdája által kidolgozott és széles körben megvitatott, számos pozitív, stratégiai kezdeményezést felmutató *közművelődési előterjesztést*, amelyen az ezt a reformszellemet élesen keresztező konzervatív *munkásosztály-határozatot* is megszavazták, s Aczélt – Nyers Rezsővel és Fehér Lajossal együtt – felmentették tisztségéből. Itt sem egyszerűen a személyről van szó: a kultúra, a közművelődés 1958 és 1968 után immár harmadszor válik a politikai visszarendeződés szépségtapaszává, az „előremenekülés”, a „kisebbik rossz”, a „szükségből erényt”, az „inkább én” kockázatos vállalkozásává. Művelődés- és politikatörténeti távlatból mégsem intézhetők el ennyivel ezek a paradoxonok.

Éppen a többször nekilendülő kulturális reformok gyengültek meg s vesztek hitelükből ezekkel az „alapozásokkal”; miközben Aczél György, Pozsgay Imre, Óvári Miklós s mások minőségi érzékenységű, személyes és informális politizálása, megannyi taktikai bravúrja nemcsak a visszarendeződés tényeit fedte el, némileg talán önmaguk előtt is, hanem kétségtelenül „finomította is a kint”, szűkítette a veszteségek körét. Érdemeik azonban ennél sokkal szélesebb körűek; elsősorban mégiscsak az alkotás és művelődés bővülő feltételeinek biztosításában, az ösztönzésben, a kreativitásban érhetőek tetten. Számos alkotás betiltását, ledorongolását, nem kevés művész, tudós félreszorítását kötik – hogy okkal-e vagy anélkül, még kikutatandó – Aczél György vagy mások nevéhez, de személyiségük és politikusi–mecénási munkásságuk mégiscsak intenzíven összekapcsolódott a *magyar művészet, tudomány, szellemi kultúra 60–70–80-as évekbeli gazdagodásával, felívelésével*, az ország művelődési és civilizációs emelkedésével, némi modernizációjával.

Általánosíthatóan, egy egész kultúrpolitikai korszakra is igaz, amit Heller Ágnes Aczél György ellentmondásos, kétértelmű szerepéről, ennek pozitív oldaláról mond: „A rendelkezésre álló kereteken belül [...] – amelyek a nagypolitikai szorításokban nem voltak valami tágak és időnként még szűkültek is –

azért elég sok értéket engedett érvényesülni. Közöttük igazi, maradandó, magas kulturális értékeknek is teret csinált vagy nyitott Magyarországon. Ebben az értelemben korántsem tartom olyan iszonyatosnak az ő kultúrpolitikáját, kivált ha összehasonlítom a szomszédos országok hatvanas-hetvenes évek alatti kultúrpolitikájával. Igenis, azt mondom, hogy a magyar íróknak, költőknek jobb dolguk volt, mint a csehszlovákiaknak, a romániaiaknak, a szovjeteknek – és ezt többek között Aczél Györgynek is köszönhették. [...] A magyar kultúrpolitika az adott körülmények között ennél jobb nem lehetett. Kommunista totalitárius rendszer volt, amelyikben ennél jobb kultúrpolitikát nem lehetett folytatni. Az már túl lett volna a rendszer határain.”

Rész és egész

A művelődéspolitikai történetének csomópontjai, váltásai, újításai persze nemcsak – nem elsősorban – a vezető személyiségek helyzetében, szerepében, de nem is az MSZMP irányító szerveinek egyébként fontos dokumentumaiban ragadhatók meg. Kétségtelenül meghatározó súlyúak a különböző kultúrpolitikai határozatok, kongresszusi döntések, a nagyobb tanácskozások és elvi jellegű művelődéspolitikai állásfoglalások. *A folyamatok igazi természetét* azonban a tényleges eredmények és eredménytelenségek, a szavak és a tettek egymáshoz való viszonya, a többnyire nem publikus Politikai Bizottság-i, Agitációs és Propaganda Bizottság-i határozatok, az írásos állami és a dokumentálhatatlan szóbeli, informális döntések, valamint – elsősorban – a társadalmi kulturális fejlődés objektív (művelődéstörténetileg és szociológiailag értékelhető) tényei világítják meg és minősítik.

Ebben a vonatkozásban nemcsak a művelődéspolitikai egyes szektorai (oktatás-, tudomány-, művészet- és közművelődés-politika) között nincs teljes szinkron, hanem a művelődéspolitikai és az általános politika között sem. Sőt olykor egyenesen feltűnő az *aszinkron*. Az 1956 utáni államszocializmus tekintélyelvű, hierarchikus – de a korábbi durva sztálini struktúrát, a kemény diktatúrát fokozatosan oldó, átalakító – politikai modelljén belül *sajátos alrendszerként* funkcionált a művelődéspolitikai.

Elvileg természetesen többféle kulturális politikai modell között lehetett választani a XX. század derekán: de – túl abszolút normaként is megkérdőjelezhető szerepén – az 1956 utáni magyarországi realitások talaján eleve nem hiteles mérték pl. a nyugat-európai liberális állam szemleges-közszolgáltató kultúrpolitikájával kombinált piacelvű művelődési modell. (Ahogy persze a jobboldali-teokratikus diktatúrák arisztokratikus mecénatúrája sem.) Ha szigorúan a centrális pártirányítás keretei között működött is a kulturális intézményrendszer, a 60-as évek elejétől kezdve egyre *sokszínűbbé, plurálisabbá* vált a művelődés legtöbb szektora – s nemcsak a művészi stílusok tekintetében, hanem bizonyos fokig s egyre inkább eszmei-ideológiai értelemben is. Visszatükrözte, felerősít-

tette ez a kulturális folyamat az egypárton belüli „többpárti koalíció” belső játékerét, illetve a fokozatosan az érdekeszámításos mechanizmus felé „harmonikázó” politikai nyilvánosságát.

Ezt a tendenciát fejezte ki, illetve ideologizálta meg a párt művelődéspolitikájának az a hatvanas évek végi jelszava, hogy az MSZMP a marxizmus-leninizmus *monopóliuma*, ennek adminisztratív biztosítása helyett ezen ideológia hegenomiájáért, ennek is elsősorban eszmei-politikai eszközökkel történő kivívásáért és megőrzéséért küzd. Az 1960-as évektől az 1980-as évek elejéig a párton belül és a többi szocialista ország felől éppen ez az elv (illetve a belőle fakadó gyakorlat) volt kitéve a legtöbb támadásnak neosztálinista, konzervatív oldalról, miközben a kortárs humán elitértelmisség jelentős része s az utókor okkal tekintette szűkösnek, korlátozottnak még ezt a viszonylagos nyitottságot is.

A művelődéspolitikát az MSZMP általános politikájának deklarálta s a valóságban is *szerves* és *sajátos* része volt. Mint már szó volt erről, ez a szintén évtizedeken át hangoztatott tétel valójában a dogmatikus, konzervatív oldallal szembeni védekezés ideológiája volt s éles belső konfliktusokba érvényesült. Rész és egész, különös és általános sajátos viszonyára vall, hogy a művelődéspolitikát, eltérően a politika más szektoraitól – a kultúra sajátosságaira is hivatkozva – *az elvi orientálást* hirdette elsődlegesnek az intézményi-adminisztratív irányításhoz képest. Ennek sok előnye volt; de minden pozitív aszinkronon, a „nagypolitikát” is korrigáló, a falakat kifelé toló kezdeményező-készség, reformhajlandóság, demokratizálás és decentralizálás ellenére a kultúrpolitika sem bújhatott ki az egypártrendszer paternalista centralizmusának bőréből. Számos művelődéspolitikai nyomatékú, innovatív társadalomtudományi megrendelés, kutatási eredmény és elvi jellegű progresszív állásfoglalás nem is ment át a politikai gyakorlatba, ami nemcsak a „túlrendelés”, hanem az értelmiségi „fölöslegesség”-élmény, a manipuláltság-érzés és kiábrándulás formájában vissza is ütött.

Az a történelmileg pozitív – mert a nyilvánosságot tágító, széles érték-kört integráló – elv, amely szerint a „szövetségi politika” és az „elvi-eszmei vita” egymást kiegészíti, hitelesíti, szintén csonkán érvényesült. Esetenként még a legliberálisabb periodusokban is – például Konrád György regényei, Petri György versei, Jeles András, Gazdag Gyula filmjei vagy a filozófiai viták kapcsán – éppen nem elvi-eszmei, hanem nagyon is gyakorlati-politikai, sőt hitelrontóan adminisztratív lett a „vita”, ami egyébként morálisan nehéz helyzetbe hozta a tisztességesen, jóhiszeműen vitázni szándékozó (nem egy esetben akár meggyőzően érvelő) szocialista elkötelezettségűeket. Súlyos ellentmondásnak bizonyult továbbá, hogy az az eszmei-történeti-politikai „építmény”, az a nyitott, reformorientált szocializmus-kép, amelynek igénye, értékrendje, célrendszere e vitákban a marxista szándékú (adott esetben az MSZMP-t képviselő) résztvevők szellemi fedezetét biztosította, a 80-as évtized derekára összeomlott. Miközben még „balról” vi-

tatták, már későn jött ahhoz, hogy a válságból eredményes demokratikus baloldali kiutat mutasson fel és szervezze meg.

Finoman szólva nem az elvi-orientáló jelleg tényleges gyakorlati érvényesülését bizonyítja a művelődéspolitikának az a sajátossága sem, hogy az állam – és a pártirányítás – nemcsak az államszocialista szerkezetből adódóan, hanem az erős személyi kötődések és szubjektív elfogultságok miatt is – jórészt *egyközpontú* vagy legjobb esetben *dualisztikus* volt. A kulturális párt- és állami, valamint a szakszervezeti és a helyi tanácsi irányításra a hierarchikusan túlközpontosított, aufklérista és paternalista modell volt a jellemző. A pártirányítás igen gyakran élt az elvi dokumentumok nyilvánosságra hozatala, az írásos és előadásszerű tudatformálás, politikacsinalás eszközeivel; olykor az indokoltnál is több – más feladatoktól elvont – energiát szentelt e munkának. Igazi „hatékonysággal” azonban a szóbeli döntések és utasítások, az informális és kliensi politizálás működött. Néhány elementáris tehetségen, „nehéz emberen”, szuveren egyéniségen kívül bizony szűk, egyoldalúan megbízhatósági, bizalmi elvű volt a vezető kiválasztás. Egyes bátoratlan kísérletektől eltekintve nem került sor sem a szövetségi politika, sem a káderpolitika folyamatos nemzedéki bővítésére, frissítésre, fiatalítására. Míg a pártvezetés állandóan – és általában joggal – bírálta a minisztériumi, a tanácsi irányítás nehézségeit, az intézmények működését, gyakran neki is csak tüneti kezelésre, tűzoltásra futotta erejéből. Nem engedte a bírált intézmények, szervek tényleges, felelős szuverenitásának kibontakozását, még kevésbé adott teret, ösztönzést az autonóm civil társadalmi kezdeményezéseknek. Valódi demokratizmus helyett (néhány korlátozott hatású kísérletet leszámítva) legfőljebb paternalisztikus liberalizmus korrigálta a bürokratikus tekintélyelvűséget és a konzervatív dogmatizmust. Így a kultúrpolitikai kézi vezérlés maga is hozzájárult ahhoz, hogy a bírálatok és a demagóg támadások a kulturális pártirányításnak a tényleges értékeit is kikezdjék, lejárássák.

Sajátosság és szervesség, *rész és egész viszonya* talán legszemléletesebben a *művészetpolitikai elvek* s főleg a *gyakorlat* terén voltak érzékelhetők. Ha ma az alkotók részéről hangzanak is el a leghangosabb sérelmek (számos esetben joggal); történelmi távlatból, a korabeli magyar politika más ágazataihoz és a többi államszocialista ország gyakorlatához képest feltűnő volt itt a pozitív „elhajlás”.

Ha legitimációs és stabilizáló céllal is, de a kultúrpolitika lényegében csaknem *a teljes nemzeti kulturális örökség birtokbavételét* vallotta és vállalta, gyökeresen szakítva az 1956 előtti durva csonkításokkal. Ez a vállalás persze vitákon, „puha” csonkításokon, átideologizálásokon keresztül érvényesült, de mégiscsak beérett a 60-as évek derekára. 1956 után sok értelmiséginek – köztük íróknak és publicistáknak – kellett elszenvednie a megtorlás különböző formáit. Ezeket a sérelmeket az 1962 utáni kultúrpolitika sem tudta feledtetni. Voltak megalázó procedúrák, „főlöshegen” elnyújtott szilenciumok, de a meggyorsított amnesztiákat kö-

vetően mégis fordulat következett be (filmművészeti mecénatúra, Déry Tibor, Illyés Gyula, a Valóság c. folyóirat köre stb.). A magyar tudomány és kultúra idősebb generációjának élvonalával – köztük a nem szocialista világnézetű személyiségek jelentős részével is – „alkotás-centrikus” együttműködést alakított ki az MSZMP vezetése. Más országoktól eltérően nálunk nem kellett hűségnyilatkozatokat tenni, s a kormányzat, ha nem is mindenkire vonatkozólag (a legfeltűnőbb kivétel-esetek közül Bibó Istvánt említem), de általában gyakorolta a „felejtést”, a „megbocsátást”, a „megbékélést”. Alaptétel lett, hogy a mű, az alkotás az elsődleges, s nem a politikai meggyőződés és az elköteleződő megnyilatkozás; ugyanakkor e személyiségek nem érintenek bizonyos – főleg nemzetközi politikai okokból kényes – tabutémákat.

Korántsem csak egy alkotói generáció megnyilatkozási lehetőségei kerültek ezáltal a kiegyezés pozitív serpenyőjébe. Néhány tilalom fennmaradásával, nem kevés konfliktussal és főlősleges szubjektívizmussal, egyes művek nyilvánosságra hozatalának időleges vagy végleges megakadályozásával együtt is kétségtelen a művelődéstörténeti eredmény: a szocialista országok között politikailag is legnyitottabb, értékgazdagságban is a legtermékenyebb, „liberális”-ként dicsért vagy támadott kulturális-tudományos politika, nyilvánosság és légkör. Az elvi viták – legyen szó a nemzetről, a múlttól, a pszichológiáról, az ázsiai termelési módról, az elidegenedésről, Jancsó Miklós filmjeiről vagy a *Húsz órá*-ról, a nemzedéki kérdéssről, a strukturális-musról vagy éppen az „emberi lényeg” fogalmáról, stb. – az esetek jelentős részében abban a hazai és nemzetközi kontextusban a publikációs határok tágítását, az alkotás-központúságot segítették, a „problematicus”, új nézetek, álláspontok nyilvánosságát és integrálását, az adminisztratív gátak egy részének lebontását biztosították és eredményezték (még ha mai olvasatban olykor skolasztikusnak tűnik is egyik-másik eszmecsere).

Rész és egész, művelődéspolitikai és általános politika sajátos viszonyából, a *tiltott* politikai és a fokozatosan *tolerált* világnézeti-ízlésbeli pluralizmus „dialektikájából” a kulturális életre sajátos – munkamegosztás diktálta – *átvállaló szerep* hárult az államszocializmus politikai nyilvánosságában. Az *„eredeti helyszínen”* vagyis a *politikai-érdekvédelmi intézményekben, fórumokon nem megharcolt direkt eszmei-politikai viták, konfliktusok kényszerű kultúrpolitikai átvállalásának, levezetésének megvolt az a pozitívuma, hogy itt – mindkét oldalról – kezelhetőbbé (ha nem is feloldhatóvá) váltak a konfliktusok.* A kulturális nyilvánosság – tudományos, művészeti, közművelődési, amatőrmozgalmi mezben, irányítóinak tudatos szándéka szerint is – fokozatosan több toleranciát, szélesebb (látens, majd be is vallott) pluralizmust engedett érvényesülni, mint az alapvetően monolit társadalmi-politikai intézményrendszer, a tömegkommunikáció és a publicisztika. Mindezzel egyidejűleg a kormányzat fokozatosan depolitizálta, sőt dezideologizálta a privát szférát, a szabadidő eltöltésének módozatait és a „kellemesség”, a szórakozás világát. Az ún. „3 T” később ironikusan emlegetett

elve és benne a „támogatás” és a „tiltás” mellett az újdonságnak, a nyitásnak számító *középső T*, a „tűrés” lehetősége – például Dürrenmatt, a modern polgári filozófia, a rockzene, a szexirodalom és az igényesebb lektúr „beengedése” – éppen ezt a magyar sajátosságot igyekezett szolgálni és politikailag szalonképesíteni.

Ennek a pozitív aszinkronnak persze megvolt a *viszája* is. A kulturális politika – éppen vívmányai, művész- és tudós partnerei, személyiségei, nyugat-európai megbecsültsége révén is – *jobb*nak, *reformképe-sebbnek*, *távlatosabbnak* mutatta az MSZMP politikájának *egészét*, mint *amilyen az ténylegesen volt*. Nemcsak bővítette a kádári politika pozitív vonásait és gyorsította reformjait, hanem legitimálta annak felemás-ságát is. Olyannyira, hogy 1973–74, majd főleg 1984–85 táján s utána, Aczél Györgynek a kultúrpolitikai vezetésből történt kiszorulásával vált világhosszá: a Kádár János névvel fémjelzett általános és kulturális politikát évtizedeken át szinte Kádár János – illetve a pártvezetés többségi szárnyának – beidegződéseivel, értelmiségellenességével, konzervatív előítéleteivel *szemben* kellett s lehetett kiépíteni, intézményesíteni egy fokozatosan kiharcolt relatív önállóság keretei között.

A művelődéspolitikai nyilvánosság e sajátos védettsége, elkülönültsége, paradox és kényes taktikai szerepe nemcsak állandó, többnyire konzervatív oldalról érkező támadások célpontjává tette a kultúrpolitikát, de – a pozitív aszinkron további hátrányos kísérőjelenségeként – paranoid tüneteket is kiváltott rajta. A művelődéspolitikai sebezhetősége és intézményesíthetlensége, személyes és hierarchikus jellege olykor kompenzálóan önostorozóvá, a kulturális élet esetleg valóban vitatható vonásait felnagyítóvá, ideologikusan túlkritizálóvá, az egyéni ízléselfogultságokból, mecénálói vonzalmakból esetenként kultúrpolitikai ügyeket kreálóvá tette a kulturális vezetőket (közérthetőségi kampányok, „szükségtelen” mértékű képzőművészeti és színházpolitikai beavatkozások, informális „játékok”, egyes kulturális lapok szerzői és szerkesztői elleni verbális kirohanások stb.). Egy pontig ezzel a módszerrel ki lehetett védeni – vagy enyhíteni lehetett – a kultúrán kívülről jövő politikai beavatkozásokat, az adminisztratív tilalmakat; bizonyos fokig övni lehetett a megbírált alkotó és mű nyilvánosságát is (pl. Kósa Ferenc *Küldetés* c. filmjéét). De sajnos ez a módszer, ha egyfajta kompromisszumként (a betiltás elodázásaként) szolgált is, túl azon, hogy az ennek „érdekében” alkalmazott durva hangnemevel mélységesen megsértette az alkotói érzékenységet, önérzetet, csapda is volt: akaratlanul, ám tovább erősítette a kulturális–művészeti élet *bűnbak-szindrómáját*, korántsem biztosított teljes védelmet a viták hisztérikus és esetenként adminisztratív következményeivel szemben (l. pl. a „filozófus-per”-t és Haraszi Miklós valódi perét), s elterelte a figyelmet a mélyebb és távlatosabb kulturális dilemmákról. A társadalom emezeknél „fontosabb” *strukturális-művelődési alapkonfliktusairól*, a kulturális esélykülönbségek növekedéséről és azok kezeléséről, a bémunkás-életforma és tudat, illetve a fogyasztói magatartás kulturális következményeiről művelődés, modernizáció és valódi demokrácia összefüggéseiről, az értelmiségi

hivatás leértékelődésének igazi okairól és ennek súlyos nemzeti, társadalom-mentálhigiéniai hatásairól stb. alig esett szó.

Az átvállaló művelődéspolitika – az általános politika szerves részeként – természetesen ellenezte a politikai *többspártrendszer* – úgymond – kulturális életbeli „előkészítő” intézményesülését. Elvileg vitatta, akadályozta tehát a politikai irányzatok, a politikai *alaphang* szerinti kulturális szerveződés nyílt meghirdetését, de gyakorlatilag –

A tanú

sőt kimondva is – fokozatosan mégis tolerálta a kulturális műhelyek profilbeli, áramlati, stíláriis sokszínűségétől elválaszthatatlan ideológiai–politikai *felhangokat*. Éles különbséget tettek a publikálás nyilvánossági foka (pl. televízió kontra vidéki folyóirat) tekintetében. Hasonló „kettősség” jellemezte a tudománypolitikát is a kutatási szabadság és a publikálási felelősség elválasztásának „mozgószabályában”.

Persze az említett tolerancia *status quo*-védő szerepe is vitathatatlan, amit másként él meg az, aki a toleranciából részesül, aki a toleranciából kiszorul és aki a toleranciát gyakorolja. A radikális változások követelői szempontjából így minden „engedmény” magától értetődően csak hatalmi taktika; amely arra kényszeríti őket, hogy mind tovább feszítsék a kimondhatóság határait, hogy próbára tegyék, mi az, amit már a rendszer nem visel el. Az engedmények gyakorlói és élvezőinek egy része számára viszont a tágítás hatásainak radikális kritikája az engedményeket kockáztató szélsőségeknek tűnik.

Természetesen voltak – az évtizedek során csökkenve azért jócskán maradtak is – politikai, külpolitikai jellegű *tabutémák* (1956, a Szovjetunióhoz való viszony, az egypártrendszer, a szocialista perspektíva), amelyek a művészi és tudományos alkotások egy kisebbik része számára cenzurális, öncenzurális korlátokat jelentettek; a kulturális politika mégiscsak és bevallottan mind szélesebb nyilvánosságot engedett – legalább a kulturális, tudományos, művészeti életben, a művelődési kezdeményezésekben – egyes nem-marxista törekvéseknek, áramlatoknak. Kialakult ugyanakkor – nem feltétlenül az esztétikum rovására – a metapolitikai nyelvezet, a metaforák és szimbólumok, a *művészi-újságírói metakommunikáció* sajátos beszédmódja és övezete, amely ugyan a cenzorok és éber bürokraták vadászterülete volt, de nem egy rétegében a hatalom és az alkotók közötti termékeny alkuk mozgó övezetévé stilizálódott. Az más kérdés, hogy számos „vad” szélsőjobboldali rasszista nézet és indulat lett feldolgozatlanul, megvitatlanul úgy elásva, elfojtva, mintha már nem is léteznének; ez azután a 80-as évek végétől tapasztalható jobboldali „reneszánszban” jócskán meg is bosszulta magát.

Az irányítás arra hivatkozva is elutasította a kulturális élet ideológiai és politikai irányzatok szerinti szerveződését, hogy e dezideológizáló pragmatizmus révén a művészet, a tudomány, a művelődés immanens értékeit autonóm folyamatait és személyiségeit megóvjva a túlpolitizálással, a klikkesedéssel és a „nyílt sisakos” szektás, illetve ellenzéki támadásokkal szemben. Ez a megóvás számos esetben valóban értékmentő, kreatív eredményű is volt, de – ma már látjuk – kiskorúsító paternalizmusán túl több szempontból illúzióknak bizonyult: végül is nem sikerült, nem is sikerülhetett. Az államszocializmus válságát, az elsősorban a gazdasági megtorpanás okozta bizalomvesztésből és a nemzetközi viszonyok gyökeres átrendeződéséből fakadó *rendszerátváltatási* kihívást „kulturálisan” nem lehetett elodázní, az elreteszelést nem lehetett művelődéspolitikailag át-

vállalni. Sőt: a kultúra, – a politika finomodása következtében – egyre kevésbé kényszerülve pusztán az államszocialista ideológia közvetítőjének, „kiszereelőjének” a szerepére s egyre növelhetően autonóm, demokratikus, civil társadalmi és esztétikai funkcióját, más oldalról egyre inkább *újrapolitizálódott*.

A 80-as évtizedre a kulturális élet számos területe – „kormánypárti” és „ellenzéki” oldala egyaránt – oly mértékben túlpolitizálódott, hogy az már új típusú művészi *értékrendbillenéshez* vezetett. A hierarchizált kultúrpolitikai mecénatúra negatív vonásai így összeadódtak az értelmiségi politikai szerepvállalási kényszer „prófétikus” megideologizálásának *kontraszelekciós következményeivel*. Máig, holnapig ható „eredményekkel”. Plasztikusan és általánosító módon jellemzi ezt a helyzetet, az intézményes pánpolitizáltság művészetellenes hatását – egy retrospektív kiállítás ürügyén – Rózsa Gyula:

„A modern művészetek története az Appenninek–Alpok–Rajna–Balti-tenger vonalától nyugatra és északra nem ismer olyan térséget, ahol bizonyos művészeti stílusok államilag preferáltak, más ízlés- és stílustendenciák hivatalból üldözendők lettek volna; Magyarország e csapás sújtotta térség közepén két olyan társadalmi rendszert is megélt, amely ezt az expulziót következetesen végrehajtotta. A két politikai formációban különböző okok miatt, de egyféle eredménnyel szűntek meg gyakorlatilag azok a [...] magánerők és citoyen-magatartások, amelyek az előbbi ellensúlyozhatták volna. S minthogy iskola-rendszer, ideológiai minták, állami presztízforrások és általánosan retardált műveltségállapot határozta meg a passzív közönség és képzőművészet viszonyát is, továbbá ez a viszony [...] nemcsak következménye, időnként fenyegetően befolyásoló oka is lett az állampolitikának – a többszörös kölcsönhatás felerősödött. Az intolerancia következtében aztán úgyszólván pillanatokon belül előállt az az abszurd helyzet, hogy a kezdetben politizálni egyáltalán nem kívánó avantgárd törekvések akarattuktól függetlenül, a pusztá létezésük által minősültek politikai tényezőnek, és eredetileg programszerűen apolitikusnak született izmusok váltak az import pillanatában ellenségé.”

A rész és az egész viszonyát, az államszocialista irányítás egyes szektorai közötti *szinkront és aszinkront* illetően még egy szempontot érdemes megemlíteni. A kulturális politika több területen nemhogy követte, hanem egyenesen ösztönözte is a gazdasági–társadalmi reformtörekvéseket, politikai kísérleteket. Elég csak az 1968-as gazdasági reform bevezetésének tudománypolitikai, filmművészeti (pl. Kovács András *Falak* c. alkotása) és irodalomközéleti előkészítését vagy a politikai pluralizmus 70–80-as évek beli hallgatólagos művészetpolitikai megelőlegezését említeni. Ugyanakkor ma már tudjuk: maga a gazdasági reformfolyamat is következtelen s visszarendeződésekkel terhes volt, korántsem támogatta egyértelműen a kultúra demokratizálását, de hiányzott is mellőle az *átfogó társadalompolitikai* és jövőalakítási stratégia s főleg az erő.

A 70-es években, a felbillenő gazdasági egyensúly védelmére hivatkozva, a milliárdokat pazarló rossz „termelő” beruházásokhoz a „nem termelő” kultúrától további milliókat vett el a gazdaságpolitika; igaz: volt kulturális pazarlás, felszámolandó konzervativizmus is. A gazdasági reformokért érvelő szakmai elit egy része nem látta be a kultúra átfogó jelentőségét, s teljesen piacositani akart (neoliberális privatizációs megfontolásokból is), a kulturális reformerek viszont olyasmit is védeni akartak a művelődéspolitikai mechanizmusban, ami védhetetlen volt belőle. A gazdasági válság alagútjába befelé haladva a „restrikció” és a „reform” összekeveredett, ugyanakkor éppen az ezeket az ellentmondásokat föltáró vagy – ha egyoldalúan is, de hangulatilag – jól érzékeltető kulturális nyilvánosságán és irányításon cserdült legtöbbször a politikai ostor.

Megbomlott a gazdasági és a kulturális reformok szakmai elitje, politikusi élgárdája közötti *szövetség*; objektív ellentmondások, a fordulatért vívott küzdelem hevesége és taktikai engedményei miatt is lényegében elengedték egymás kezét. Holott „igazi” szocialista reform csak a gazdasági, társadalmi, humánpolitikai, kulturális és politikai–intézményi szférák szerves egységében lett volna kiküzdhető és végrehajtható. (*Demokrácia*, demokratikus szocializmus is – paternalista és technokrata *liberalizmus* helyett.) Csakhogy ekkor már – burkoltan, nyíltan – egyre többen vették le a napirendről a „szocialista”, a „baloldali” jelzót, mint – úgymond – részben lejáratott, részben viszont nemzetközi vonatkozásban stratégiailag is *ad acta* tett perspektívát. Szertefoszlott az a hit is, hogy *legalább* művelődési vívmányok, a viszonylag olcsó és stabil kulturális szolgáltatások „megmaradhatnak”, mintegy a szocializmus elvi fölényét biztosító utolsó mentsvárként.

A politikai fordulatot megelőlegező, manifesztáló és kihordó *kulturális krízis* létrejöttében az életmódbeli, politikai és a kényszerítő pénzügyi tényezők mellett a rendszer működéséből és politikai ideológiájából fakadó átfogóbb okok is szerepet játszottak. A restrikcióval pótolni vélt „kultúrgazdasági” reform, a szétesés, erodálódás megannyi szervezeti, gazdasági tünete „csak” következménye volt az általános politikában évtizedek óta érvényesülő *maradvány-eln*nek, a jövő és életmódcentrikus tudományoktatás, tömegkommunikáció, és közművelődéspolitikai stratégia gyengeségének, illetve annak a ténynek, hogy a művelődéspolitikai mégsem integrálódott teljesen az általános MSZMP-politikába, nem szerzett politikai tömegbázist.

Az államszocializmus, illetve az MSZMP egész politikájának *szervi hibájáról* van szó, amely egyébként nemcsak a művelődéspolitikát, hanem a tágan értett humánerőforrás-politikát, a szociál- és egészségpolitikát, az infrastruktúra és a környezetvédelem kezelését, és az egész ún. *harmadik szektort* is hátrányos helyzetben tartotta. Miközben ideológiailag túlértékelte, *túldimenzió-*

Falak

nálta a kultúrát, a művészetet és az ízlést, egy konzervatív, termelés- és fogyasztáscentrikus „materialista” világnép jegyében valójában mélységesen *leértékelt*, aminek egyáltalán nem mondott ellent valamiféle felületesen és antidemokratikusan értelmezett modernizációs és liberalizációs ökonomizmus. Minden alkotói cenzurális sérelemnél, mecénálói önkénynél, felszíni politikai ügynél súlyosabb, mélyebb, *eredendőbb „bűnre”* vall, hogy az MSZMP – a deklarációk, a párt testületeinek, vezetői egy részének s nem utolsósorban a „reszort”, a művelődéspolitika progresszív exponenseinek és értelmiségi szövetségeseinek szándéka, küzdelme ellenére – 1956 után sem volt képes gyökeres fordulatot végrehajtani *kultúra, gazdaság és politika viszonyrendszerének* megítélésében és főleg gyakorlatában.

Az államszocialista politikai bürokrácia nem Karl Marx eredeti filozófiája, de nem is az egyetemes modernizációs és demokratizációs követelmények szerint értelmezte a tágon vett kultúra szerepét a társadalomban és a gazdaságban. Nemcsak államháztartási, pénzügyi, hanem *politikai értelemben is a maradvány-elv* szerint működött, működhetett a kultúra (s az infrastruktúra több ága). A kultúra sokoldalú, egyszerre tradícióteremtő és hagyományba ágyazó szerepét, mobilizációs és szocializációs, életmódalakító és modernizációs funkcióját, egyéni és kollektív innovációs és kreatív természetét s mindenekelőtt *eredendő demokratikus, civil társadalmi küldetését* nem ismerte fel s főleg nem érvényesítette a politikai vezetés. Így azt a jövőbe beruházó, jövőt alapozó esélyt, sőt kötelezettséget is elszalasztotta a pártállam, amelyet néhány fejlett ipari állam (Japán, Franciaország, Finnország, Izrael stb.) eredményesen teljesített azáltal, hogy felismerék: *a kultúrába, az oktatásba való beruházás* hosszabb távon nagyobb profitot hoz, mint bármely

termelési ágazatba fektetett hitel. Pedig ez a felismerés a szocializmus autentikus gondolkodóinak nézetrendszeréből is következik.

A kádári politikai hatalom 1958-as megszilárdulása után s főleg a 60–70-es években talán a megvalósultnál több lehetőség lett volna a *kulturális forradalom* lenni „csak”-jának hazai érvényesítésére, a politikai és kultúra, illetve a gazdaság és kultúra közötti viszony „megfordítására”. Ez a lehetőség egyrészt a párt általános politikájának dogmatikusan vagy éppen technokrata módon értelmezett *gazdaságcentrikussága*, másrészt a kultúra még mindig túlideologizált, túlpolitizált felfogása, harmadrészt a vezetők jelentős részének *konzervatív kultúra- és értelmiségfelfogása* (sőt: ellenessége) miatt meghíúsult.

Mindehhez súlyos illúziók, illetve illúziórombolások is hozzájárultak. Az 1970-es évek közepének elképzelései az általános műveltség és a korszerű életmód esélyeinek lényegi javulását, a szabadidő, az öntevékenység és a kulturális demokrácia kereteinek bővülését illetően nemhogy nem teljesültek, hanem – az ellenkező irányú, a leépülést, kommercializálódást hozó folyamatok miatt – szinte önmaguk ellen fordultak. *A nemzeti kulturális intézményrendszert és a művelődési alapellátást veszélybe sodró mértékig csökkent az állam részvállalása a kulturális alapellátások és fejlesztések finanszírozásában. A konzervatív, „túlelosztó” állami kultúra-finanszírozás, „a kultúra nem áru”-tétel jogos kritikáját nem egy előremutató, offenzív, a kultúra sajátosságaira figyelő művelődés gazdasági koncepció és stratégia, hanem a kétségbeesett védekezés, az engedmények, a technokrata piaci illúziók, „a kultúra áru”-jelszó ellenpólusa hajtotta végre s vitte tévútra. A magyar társadalom így szellemileg, műveltségileg, tudatilag, érzelmileg sem volt felkészülve a 70–80-as évek nagy világgazdasági és politikai kihívásaira, ezen belül a hazai gazdasági–társadalmi-politikai reformokra. Sőt, az elszegényedés riasztó méretei, a művelődési intézmények állagának és teljesítőképességének gyors romlása mellett egyéb súlyos népesedési, modernizációs, kulturálódási, szocializációs, mentálhigiéniai, külső és belső nemzetiségi, morális és közérzeti gondok is felhalmozódtak.*

Ha egyik oldalról az államszocialista politika – hirdetett világnézetétől is elszakadva – nem ismerte fel a kultúra, az ún. humánpolitika átfogó modernizációs és demokratizációs jelentőségét, másik oldalról nem is volt képes integrálni – amúgy szintén problematikus – gazdaság- és társadalomfejlesztési stratégiáiba az oktatás-, a tudomány- és a közművelődéspolitikát. Egy régies osztályszemlélet következményeként az eleve leegyszerűsítő, sok pontján hibás *értelmiségpolitika és a szövetségi politika* (illetve a vele együttjáró ideológiai vita) szinte azonosult a *kulturális politikával*. Az értelmiségpolitika és az ideológia feladatait, kérdéseit az MSZMP vezetése szinte kiosztotta a kulturális szektorra; ráterhelte az elfojtott politikai pluralizmus, az érdekkijárássos mechanizmus legtöbb belső feszültségét is. Eszközre fokozódott így le a kultúra a „nagypolitika” felől; a rövidtávú stabilitás, a hatalommegőrzés, olykor egyenesen a személyes csatározások játékszeré-

vé vált. (Szomorú példa erre az, ami a színházművészetben történt a 60-as évek végétől, beleértve ebbe a *Nemzeti Színház* körüli viharokat is.) Eközben – igazi tudományos–műszaki forradalom és gazdasági modernizáció híján – nemcsak a humán értelmiség, hanem a technokrata és közgazdász-intelligencia nagy része is felmondta a pártállammal kötött hallgatólagos „kiegyezést”, annál is inkább, mert a marginalizálódás az ő soraikból is mind több csoportot sodort távollatlanságba és perifériára.

Mindennek egyszerre oka és tünete, hogy a nekigyürközések, a szubjektív szándékok és részeredmények ellenére az elmúlt 30–35 év során indokolatlanul a háttérben állt, s „*lemaradt*” az *oktatásügy*, benne főleg a közép-és felsőfokú képzés stratégiai érvényű fejlesztése, a szakemberképzés és értelmiségképzés összekapcsolása. A világszínvonaltól elválasztó műszaki–innovációs rés riasztó növekedése, a többnyire nem hatékony nagyvállalatok–vezényelte gazdaság elnehezülése, a nemzetközi versenyképesség erőtlensége, a munkaerő olcsósága (különösen a szakértelmiségé), a vele való pazarlás szintén akadályozta a korszerű értelmiség- és oktatáspolitikát kihordását. A jövőbe vezető síneket szedte fel vagy mulasztotta el lerakni ez a politikai maradványelv.

A tömegkommunikáció, a művelődési infrastruktúra, a rekreáció és a nemzeti művelődési közintézmények korszerűsítése, valamint a kulturális civil társadalom autonóm kibontakozása is mind jobban *elmaradt* a kívánatostól, az *európai modernizáció* lehetőségeitől, eredményeitől. Sőt, a hirdett szocialista eszményektől is. Erre persze adhattak – s adnak is némi – magyarázatot a visszahúzó regionális hagyományok, a mindenkor pénzügyi lehetőségek, rövid távú fejlesztési prioritások, de több évtizedes távlatból mindez már nem mentség: akarva-akaratlanul a gazdasági és politikai innovációnak, az ország igazi felemelkedésének, a korszerű nemzeti–morális önérzet erősödésének akadályozójává lett. Az más kérdés, hogy ez sem „*menti*” azt a demagógiát, amely – erős politikai csúsztatással és bűnbakképzéssel s alapvetően konzervatív–romantikus, sőt mind nyíltabban jobboldali platformról – tudatos nemzetietlenséggel vádolta meg a vezetést, illetve annak liberális–technokrata szárnyát, amely pedig abban a – persze nem mindig megalapozott – hitben hozta meg döntéseit, hogy ezekkel és éppen ezekkel szolgálhatja a nemzet felemelkedését.

A társadalom, a munka, az emberi kapcsolatok *eldologiasodása*, sőt újraelidegnedése miatt, a bérmunkáslét és a „*maszekolás*” kettősségének kultúra-és demokráciaidegen életmóddá, „*életfilozófiává*” intézményesülése következtében az autonómia fogyasztásra korlátozódásának és a különböző „*menekülő*” életstratégiák általánossá válásának terepén a művelődéspolitikai – szándéka ellenére – nem tudott több sávost stabil hidakat építeni a tömegek és a minőségi kultúra illetve a kulturált szórakozás között. Egyébként is, művelődéstörténetileg konzervatív szemléletre vallóan, a kulturális politika – nemcsak az általános politika konzervatív, termelés-

centrikus „filozófiája” és struktúrája okán, hanem irányítóinak és támogatóinak beidegződései, tradíciói, szubjektív érdeklődése s elfogultsága miatt is – egyoldalúan *művészetpolitika-*, sőt *irodalompolitika-központúnak* bizonyult. Voltak ennek az egyoldalúságnak pozitív mecénás-hajtásai, de végül is ártott mind magának a művészetnek, mind a művészet és a társadalom kapcsolatának.

Miközben a kultúrpolitika védelmezni igyekezett a művészet és a művészek autonómiáját a merev, ideologikus, bürokratikus „szempontoktól”, a művészetcentrikusság tovább örököltette egyes művészeti ágak, különösen az irodalom, a film, a színház politikailag túlsúlyos szerepét. A művészetnek a kelet-európai nyomorúságból is következő *politikahordozó, átvállaló* s esetenként esztétikailag is termékenyítő *küldetése* nemcsak a nemzeti értékek iránti méltó tiszteletet, hanem az ebbe a szerepbe való – korántsem csak „kormánypárti” – belemerevedés kockázatát is hordozta. Túlélve történelmi indokoltóságát, ez a váteszszerep – tisztelet a kivételnek – gyakran a *politizáló művész* és a *művészkedő politikus* konzervatív, a fejlett demokráciákban már anakronisztikus pózává rögzült, s a metaforikus, tekintélyelvű, demagóg politikai nyelvet, nem pedig a szociologikus, tárgyias érvelésű érdekérvényesítés politikai kultúráját szolgálja. Gátolja ugyanakkor a modern kultúra ágazatai között a huszadik század második felében végbemenő természetes – a fogalmi és természettudományos kultúra jobb helyezését kivívó – strukturális átrendeződést is.

Ami pedig – szűkítve a kört – az irodalomcentrikusságot illeti: ez szintén egy, a szükségből erényt kovácsoló hagyomány politikailag „igazolt” továbbélésére vall; a politika erős ideológiai érzékenysége miatt a művészetértelmezés direkt fogalmi, verbális–tematikus dogmáit viszi tovább. Igaz: a nem verbális művészeti ágaknak magasabb szabadságfokot „engedélyezve”, ám a feljűk irányuló gyengébb politikai, ideológiai figyelem miatt ez talán jobban ki is szolgáltatja őket a mecénás ízlésének, elfogultságainak; annál inkább, minél „drágább”, minél nyersanyag- és megrendelés-igényesebb művészeti ágról van szó.

A „nemzetietlenség” szindrómája

A művelődéspolitika irodalomközpontúságával összefügg a „nép-nemzeti” problematika, az ún. sorskérdések, a zsidókérdés és antiszemitizmus, a népi-urbánus vita politikailag szintén túlsúlyos szerepe a 60–80-as években. Lehetetlen ehelyütt akár csak felületesen is jelezni e régi témakör továbbélésének objektív és szubjektív okait az értelmiségi csoportok tradíció-konfliktusaitól, a különböző érdekérvényesítési lobbik „szociológiájától” kezdve a föld-és agrárkérdés átrendeződésén keresztül, a teljes állami függetlenség hiányára, az „internacionalizmusra”, a Trianon-sokkra és a nemzetiségi politika passzív, hibás kormányzati kezelésére reagáló jogos fáj-

dalmakig, indulatokig, illetve az ezekből fakadó sérelmi politika kirekesztővé, egyoldalúan kisajátítóvá torzulásáig.

Az sem szükséges, hogy részletezzem: ha voltak is eszmetörténeti előzményei és analógiái a 60–70–80-as évek népi–nemzeti hangsúlyú s esetenként az antiszemitizmus kódolt, „kulturális” változatát sem nélkülöző konzervatív jobboldali ideológiáknak, az igazi felelős értük a régió, periféria *fejletlensége*, a társadalmi, nemzeti, etnikai, politikai, eszmei *konfliktusokat kihordani nem képes* nemzetközi és hazai államszocialista politikai struktúra. Valamint: az ezeket a „kényes” történeti és kortársi kérdéseket hol elfojtó, szőnyeg alá söprő, hol viszont velük nagyon is visszaélő, őket manipuláló, a hatalmi harcokban eszközként is felhasználó uralkodó elit. Anélkül, hogy tagadnám a magyar politikusok felelősségét ez ügyben, furcsa lenne éppen e kérdések kapcsán elfeledkezni a *nemzetközi keretokről és kényszerpályákról*, az európai régióban egy évezrede elfoglalt történelmi helyünkről és a nemzeti szuverenitást korlátozó szovjet függésről, a két világrendszer erőegyensúlyáról, illetve a többi államszocialista ország politikájáról.

Az, amit manapság is leggyakrabban említenek a „*hazafiatlan*” *kultúrpolitika* bírálataként, hogy ti. elfogult lett volna a „népiek”-kel szemben, hogy elhanyagolta volna a „nemzeti” problematikát, még igazságmorzsáiban sem elsősorban a kulturális politika meghatározó személyiségeinek – úgymond – nemzeti közömbösségével, *nota bene* zsidó származásával, függött össze. Ezeket az – eltűzött, torzítva általánosított – tüneteket sokkal inkább magyarázzák az általános politikának (s benne a munkásszármazású Kádár Jánosnak és hasonló előéletű, „ortodox” neveltetésű társainak) e kérdéskörrel kapcsolatos – külpolitikai okokkal is összefüggő – defenzív beidegződései, ideológikus görcei, a patriotizmusnak a függő helyzetű kisállami lét miatt is túlzottan óvatos megélése az internacionalizmus steril és a Szovjetunió nagyhatalmi politizálását igazoló felfogása.

A tradicionális kommunista politikának évtizedeken át jóval erősebb volt az affinitása a népiek, pontosabban a *nép nemzetiek* iránt, mint a liberálisok, a szociáldemokraták vagy a radikálisan öngazgatási elvű reformkommunisták iránt. Ez utóbbiaknak (az előbbiekkal való kommunista szövetségkeresés taktikai következményei miatt is) folyamatosan durva kirekesztésben, elhallgatásban volt részük. Minden szövetségkeresés és erősebb affinitás ellenére ugyanakkor a kommunistáknak a népiekhez fűződő viszonyát is terhelték persze negatív elfogultságok, rágalmak, tilalmak.

Lehetetlen e helyütt árnyaltan és történelmi pontossággal bemutatnom ezeknek a szellemi–politikai irányzatoknak az elmúlt félszázadban kialakult s állandóan mozgó viszonyrendszerét (amely összefügg az *ún. népi–urbánus vitával* is). Mindenesetre a kommunisták egy markáns csoportja részéről pozitívum volt a népi–nemzeti élménykör átélése, a vele való azonosulás készsége, az ebből az élménykörből származó értékek, a nekik elkötelezett személyiségek – elvszerű vitával kísért – tisztelete, a föld- és parasztkérdés

iránti fogékonyság stb.; a népnemzetiek mégis gyakran illették (s illettik ma is) a „nemzetiellenesség”, a „haza sorsával szembeni érzéketlenség”, a „nemzeti sorskérdésekkel szembeni közömbösség” vádjával a baloldali, a szocialista, a kommunista oldalt.

A tradicionális kommunistáknak a népiek iránti, olykor túlzott és egyoldalú affinitásában – az elvi engedményeken és a taktikai ravaszágokon túl – a konzervatív tartalmú, modernizáci-és individualium-ellenes, tekintélyelvű s *populista módon kollektivistá* szellemet tartom *szerves* problémának. A progresszív, reformszellemű baloldaliakat, köztük a művelődéspolitikai irányítóit az 50-es évek végétől fogva viszont általában már nem ez jellemezte. Nem is két-, hanem többfrontos harcra kényszerültek. A párton belüli konzervatív szektarianizmussal és a jogos kritikákat is megfogalmazó népiek irreális, olykor demagóg politikai követeléseivel vitatkozva, a reformer szocialistáknak szembesülniük kellett a liberális modernizáció és technokratizmus olyan normatív nézeteivel is, amelyek mellékesnek tekintették a magyar és kelet-európai történelmi, regionális sajátosságokat, kulturális tradíciókat, s legszívesebben valamiféle múzeumba telepítették volna amagyar patriotizmus érzelmi örökségét.

Nem tagadható persze: a kulturális politikában (s egyes képviselőiben) olykor szintén volt joggal bírálható elfogultság, bizalmatlanság a hangsúlyosan nemzeti érzékenységgű alkotó értelmiségiekkel szemben. Politikai vakság és kulturális sükettség magyarázhatja csak a táncház mozgalommal az újfölkörral szembeni ideologikus fenntartásokat, a népi irodalom régi és újabb értékeinek szűkkeblű publikálását. Nemzeti múltunk nem egy traumájának kibeszéletlensége és nem egy fájdalmas aktuális sorskérdés doktriner megválaszolása, elhárítása is erősítette a politika, a művelődéspolitiká *nemzetiellenességének látszatát*, illetve megbélyegzettségét. Nem a vitát hibáztatom, hanem a tájékoztatatlanságot, az elfogultságot és a szövetségépítés gyengeségeit, egyoldalúságait, illetve azt, hogy túl könnyen kapta meg egy-egy vitapartner, illetve álláspontja a „*nacionalizmus*” bélyegét. Ugyanakkor viszont az is kétségtelen, hogy e kultúrpolitikának pufferként kellett elviselnie s kivédenie az általános és a külpolitikát népi-nemzeti és dogmatikus oldalról ért jogos-jogtalan bírálatokat, illetve gőzkieresztő szelepként kellett korrigálnia, tompítania a nemzeties-szindikalista és „munkás”-elfogultságokat is.

Ez a kényszerűen „átvállaló” szerep és helyzet – tetézve a szovjetunióbeli és lengyelországi „*anticionizmus*”-sal, az arab-izraeli konfliktus itthoni lereagálásával – a hazai népesedési, egészségügyi, kulturális fejlődés (nemzetileg különösen érzékeny) súlyos gondjai a modernizáció deficitjei kapcsánfelerősítette, a „népi-urbánus”, illetve a „nemzeti-nemzetiellen” polarizálódás régi, kóros felhangjait is (beleértve ebbe a kulturális élet egyes kulcsszereplői származásának bűnbakképző, sőt kriminalizáló firtatását is). Mindez veszélyesen elterelte a figyelmet a valódi kérdésekről és válaszokról, a reformok igazi társadalmi és kulturális tétjéről, az uralmi politika valódi hibáiról és a sérelmi

politika vészes kockázatairól, s újra felszínre hozta – ha akkor többnyire még nem is nyíltan és bevallottan – az antiszemitizmus (s időnként az ezt túlreagáló, veszélyeztetettségi, üldözöttségi pszichózis) régi, félresiklató beidegződéseit.

A kulturális nyilvánosság és politika levezető, illetve puffer-szerepből következően gyakran *kulturális mezben* kellett megvívni ezeket a par excellence politikai–ideológiai–nemzeti vitákat is, s így az energiák jelentős része *nem* a kulturális *stratégia* „kihordására”, *nem* az *építkezésre* fordítódott. De a leromlás lassítására, az alapvető kulturális vívmányoknak védelmére, a politikai fordulat utáni átmentésére is felettebb kevés energia jutott.

A „nemzeti problematikára” számos esetben válaszolt megkésve, erőtelően, tévesen az MSZMP politikája, illetve vezetése; olykor még a külpolitikai mozgástéren, a korlátozott szuverenitáson belül is. Ezért történelmi bírálat joggal érheti. Nemzetietlennek és nemzetellenesnek azonban aligha mondható a kádári–aczéli politika: az 1956 és 1988 közötti világ- és geopolitikai helyzetben, a hazai egypártrendszeres államszocializmus talaján mégiscsak számos eredményt, sőt vívmányt elérve igyekezett kihasználni az adott lehetőségeket a viszonylagos belső autonómia, a sajátos *magyar modell*, s ezen belül a nemzeti kulturális identitás érdekében. Hazánk tekintélye a világban nem utolsó sorban éppen emiatt emelkedett folyamatosan a 60-as évektől kezdve.

A Kádár-korszak művelődéspolitikája – minden súlyos korlátja, bürokratikus és szubjektivista önkénye ellenére – hozzájárult ahhoz, hogy a magyar kultúra, ezen belül az oktatási színvonal, egyes tudományágak és művészeti ágak, számos művelődési formáció a 60–70-es években, korlátozódott *modernizációra*, nemzeti művelődéstörténeti jelentőségű (olykor egyetemes szintű) *teljesítményekre*, a polgárosodást, a művelődést és a társadalmi demokratizálás kölcsönhatását segítő folyamatok generálására lettek képesek. Családok százezreit hatotta át a műveltség, az önművelődés, az akár kényszerű szakmai továbbképzés szükséglete s igénye, a kulturális javak megszerzésének és birtoklásának öröme, s tudatosította bennük a társadalmi emelkedés esélyét és élményét. Értékek, progresszív folyamatok természetesen nem csupán a művelődéspolitikai „jóvoltából”, engedményeivel bontakoztak ki, hanem olykor éppen a vele szembeni küzdelemben, ellenállásban vagy éppen tőle teljesen függetlenül. Bármilyen relatív s korlátozott volt a társadalmi igény és megrendelés, a politikai lehetőség és a szabadságfok: ugrásszerű változás, gyökeres, művelődéstörténeti léptékű fordulat volt ez az 1920–30–40–50-es évtizedek uralkodó magyar kultúrájához képest.

A Kádár-korszak művelődéstörténeti és kultúrpolitika-történeti megítélésében tehát reális történelmi mértéket kell alkalmazni. Ahogy Szoboszlai György fogalmaz: az 1956 utáni évtizedekben *nem* „a polgári alkotmányosság vagy kommunista diktatúra” volt az alternatíva, *hanem* a szocialista ideológiát hirdető világhatalmi berendezkedés regionális keretein belül a „radikálisabb vagy mérsékeltbb reformok a demokratizálás”, a civilizálódás felé. Posztumusz megjelent, ma is friss szellemű 1988-as ta-

nulmányában Papp Zsolt pedig így mérlegel: „a magyar szocialista út specifikuma, hogy [...] a vertikális túlközpontosítás »ármékában« megjelenik a gazdálkodás, az igazgatás és a kulturális élet decentralizációja, megerősödnek a helyi autonómiák, teret kap – máig sem kellő mértékben – a gazdaság és a társadalom önszerveződése. A hierarchikus és pozicionális gazdaság- és társadalomszervezés mellé kéredzkedik a teljesítmény-elv, a vállalkozás, a verseny, a tárgyi szakszerűség. A nagyra nőtt szervezetek mellett megjelennek a «közepesek» és a «kicsik» – máig nem kellő súllyal. Megszűnik az állami tulajdon kizárólagossága, elmozdultunk a heterogén tulajdonformák és azok kombinációi felé. [...] A magatartás, gondolkodás, fogyasztás uniformizáltsága felszakadt, és egy összetett sokféleségnek adott helyet. Kialakult egy újfajta társadalomszerkezet, amely az elmúlt másfél évtizedben további átalakulásokon ment át.

Röviden: az államnak alávett bémunkásból szuverén és érdekelt termelőt, az igazgatás »alattvalóiból« állampolgárt akartunk és akarunk csinálni.” Papp Zsolt gondolkodása és habitusa szellemében tehetjük ehhez hozzá: a magyar társadalomnak ebben a *felemás*, nehézkes, paternalisztikus, de mégiscsak végbemenő *modernizációjában*, szerkezeti és civilizatorikus átalakulásában okként, együtthatóként és következményként egyaránt szerepet játszott a *kultúra*. S „közreműködött” benne a kulturális lélegzés, működés és innováció számos feltételét megteremtő, biztosító, tágító művelődéspolitikai is.

De igaz ez az összefüggés „fordítva” is, amiről viszont Szoboszlai György ír: „A kádárizmus működési mechanizmusa következetes rendszer. Alapeleme a stabilitás, a konfliktuskerülés, a pragmatikus reformok sora, társadalmi békén nyugvó, a polgár javuló materiális helyzetén alapuló passzív legitímáció. És a rendszer ellentmondása is adott: minél hatékonyabban sikerül konszolidálnia, annál inkább kialakul az a civil társadalom, amely előbb gazdaságilag, majd politikailag akarja megszervezni magát, megsemmisítve ezáltal a rendszer lényegét, a felülről megteremtett és egy központból garantált integrációt.” Nos, a kultúrának és a művelődéspolitikának – akarva-akaratlanul – ebben is megvolt a maga szerves és sajátos része.

Egymásba torlódva volt s lett így a magyar művelődéspolitikának *hárnas politikai küldetése*: az államszocialista, tekintélyelvű Kádár-rendszer legitímáló, felpuhító, korszerűsítő és értékelvűen humanizáló, ugyanakkor a struktúra „pszichés” zavarait szervi betegségekke szomatizáló, a rendszer konfliktusait kihordó s végül az egészet felbomlasztó, de az átmenet, a rendszerváltozás viszonylag kulturált, menetét is megalapozó, biztosító szerepe.

A nemzeti és egyetemes művelődéstörténet ennél persze nagyobb távlatból fog „ítélkezni”.

Budapest, 1993. február 15.

Tanulmányom véglegesítésében sokat köszönhetek azoknak a baráti beszélgetéseknek, amelyeket az *Eszmélet* szerkesztőin túl Bánfalvi Istvánnal, Fekete Sándorral, Földes Györggyel, Rózsa Gyulával és Sziklai Lászlóval folytattam.

Irodalom:

- Aczél György: Elvtársunk, Lukács György. Bp. 1987.
- Aczél György vacsoravendégei. Kéri Lászlóval beszélget Szénási Sándor. 168 óra, 1991. dec. 17.
- Agárdi Péter: Az érzéki csábítás vége? (Haraszi Miklós: A cenzúra esztétikája.) *BUKSZ*, 1992. 4. sz.
- Agárdi Péter: A három részre szakadó ország. Rendszerváltás és kultúra (1990–1991). Bp. 1991.
- Agh Attila: A kultúra „szűkített újratermelése”. *Kritika*, 1988. 3. sz.
- „... Ahogyan az ember forgószélben viselkedik...” Tamás Gáspár Miklóssal beszélget Széchenyi Ágnes. *Valóság*, 1992. 10. sz.
- Bánlaky Pál: Társadalmunk szerkezetének alakulása a nyolcvanas évtizedben. Bp. 1990.
- Bayer József: Nemzeti kérdés és alkotmányos patriotizmus. *Kritika*, 1991. 6. sz.
- Bayer József: Tudományos vitaszabadság vagy politikai tilalomfák. Megjegyzések a 73-as állásfoglalásról és hatásáról a szellemi életre. *Kritika*, 1989. 6. sz.
- (Bencze György–Kis János) Marc Rakovski: A szovjet típusú társadalom marxista szemmel (1975.) Párizs, 1983. (Magyar Füzetek)
- Berend T. Iván: Öt előadás gazdaságról és oktatásról. Bp. 1978.
- Berend T. Iván: Szocializmus és reform. Bp. 1986.
- Bihari Mihály: Demokratikus út a szabadsághoz. Tanulmányok. Bp. 1990.
- Bihari Mihály: Kádár-rendszer – kádárizmus. *Kritika*, 1991. 2. sz.
- Bogácsi Erzsébet: Rivalda-zárlat. (Interjúk, dokumentumok a színházpolitikáról.) Bp. 1991.
- „Egyezünk ki...”. Eörsi István, Mihancsik Zsófia, Tamás Gáspár Miklós és Vitányi Iván kerekasztal-beszélgetése. *Mozgó Világ*, 1992. 6. sz.
- Fehér Ferenc–Heller Ágnes: A kádárista Magyarország a „hrucsovizmus” minta-állama. In: Uók: Jalta után. Bp. 1990.
- Fehér Ferenc–Heller Ágnes–Márkus György: Diktatúra a szükségletek felett. (1981.) Bp. 1991.
- Felszabadult-e a magyar irodalom? Az 1991. nov. 7–8-án rendezett debreceni irodalmi napok tanácskozásának szerkesztett szövege. Összeállította: Simon Zoltán. *Alföld*, 1992. 2. sz. (Az előadók és hozzászólók közül különösen Réz Pál, Imre László, Radnóti Sándor álláspontját érzem a magaméhoz közelinek.)
- Filozófus-per 1973. (Tanulmányok, dokumentumok és kerekasztal-beszélgetés.) *Világosság*, különszám. 1989. május.
- Földes György: Hatalom és mozgalom. Bp. 1989.
- Gereben Ferenc: Az olvasási és olvasmánybeszerzési szokások változásai Magyarországon. *A könyv*, 1989. 4. sz.; Olvasás és könyv a családban *Stádium*, 1990. 3. sz.
- Gombár Csaba: Velleitásaink. (1986) *Századvég*, 4–5. sz. Bp. 1987.
- György Péter: Egy halott emléke. (Aczél György.) *Magyar Hírlap*, 1991. dec. 18.
- György Péter: Mostantól fogva ez lesz a múlt. (A „Hatvanas évek” című, Magyar Nemzeti Galéria-beli kiállításról.) *Holmi*, 1991. 6. sz.
- Hankiss Elemér: Kelet-európai alternatívák. Bp. 1989.
- Haraszi Miklós: A cenzúra esztétikája (1980.) Bp. 1991.
- Hatvanas évek. Új törekvések a magyar képzőművészetben. Kiállítás a Magyar Nemzeti Galériában 1991. márc. 14.–június 30. A műtárgylistát összeállította és a kiállítást rendezte: Beke László, Dévényi István, Horváth György. A dokumentumfotókat válogatta és a katalógust szerkesztette Nagy Ildikó.
- Hegy Gyula: A küldetéses állam és a baloldal kultúrája. *Kritika*, 1992. 9. sz.
- Heleszta Sándor: A műveltség és művelődés társadalmi megítélése. *Jel-kép*, 1988. 1. sz.
- A helyzet. Merre menjünk? (Összeállítás a magyarországi válságról.) *Mozgó Világ*, 1988. 1. sz.
- Huszár Tibor: Mit ér a szellem, ha... Értelmiség, politika, értelmiségpolitika (1957–1987). (Dokumentumokkal.) Szerk.: Nácsa Klára. Bp. 1990.
- Ilyen a történelem... Heller Ágnessel beszélget Könczöl Csaba. *Társadalmi Szemle*, 1992. 1. sz.

- „A Jó és a Gonosz párviadala”. Mihancsik Zsófia, Orbán Viktor, Szabó Zoltán és Szilágyi Ákos kerekasztal-beszélgetése. *Mozgó Világ*, 1992. 8. sz.
- Kapitány Ágnes és Kapitány Gábor: Értékrendszereink. Bp. 1983.
- Kardos András: Vizsgálat egy minden gyanú felett álló rendszer ügyében. Iskolák után (Almási Miklós 60. születésnapjára). Bp. 1992.
- A kelet-közép-európai országokban zajló átmenet és a szociáldemokrácia. (Előadások, viták.) Szerk.: Hárs Gábor. Bp. 1992.
- Király István: Kultúra és politika. Bp. 1987.
- Kolosi Tamás: A „reális” szocializmus összeomlásának társadalmi okai. *Válóság*, 1991. 9. sz.
- Konrád György–Szelényi Iván: Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz. (1974.) Bp. 1989².
- Köpeczi Béla: A magyar kultúra útja (1945–1985). (Részletes bibliográfiával.) Bp. 1986.
- Krausz Tamás: Kelet-Európa konzervatív forradalma; A rendszerváltás és a baloldal. In: Rendszerváltás történelem szemmel. Bp. 1992.
- A kultúra és a kulturális fejlődés feltételeinek hosszú távú koncepciója. Összeállította: Fodor Péter és Hidy Péter. Bp. 1988.
- Leveles könyv. Egy korszak töredékei (1956–1988). Vál és összeállította: Horgas Béla és Levendel Júlia. Bp. (1989.)
- Lukács György: A demokratizálás jelene és jövője. (1968.) Bp. 1988.
- Az MSZMP az ellenzékéről 1980-ban. Közzéteszi: Sipos Levente. *Társadalmi Szemle*, 1992. 5. sz.
- Magyarország művelődési viszonyai 1960–1982. Szerk.: Barta Barnabás. Bp. 1984.
- Mi maradt Aczél után? Gyórfy Miklós beszélgetése Fekete Sándorral. *168 óra*, 1992. 7. sz.
- Művelődéspolitikánk 25 éve. (Előadások, tanulmányok.) Szerk.: Tóth István. [Bibliográfiával.] Bp. 1984.
- Németh László: Ha én miniszter lennék. Levél egy kultúrpolitikushoz. [1962.] In: Uő: Életmű szilánkokban. Bp. 1989. II. kötet. 199–281.
- Népiek és urbánusok – egy mítosz vége? [Tematikus összeállítás] *Századvég*, 1990. 2. sz.
- Nyíri Kristóf: Bölcelet és rendszerváltás. *Európai utas*, 1992. 2. sz.
- Az óvatos duhaj. Csizmadia Ervin beszélgetése Pozsgay Imrével. *Mozgó Világ*, 1992. 10. sz.
- Pándi Pál: Tavasz téli. *Új tükör*, 1984. 33. sz.
- Papp Zsolt: 40 év – avagy a szocialista magyar út néhány sajátossága (a szaktudományi irodalom alapján). (1983.) Bevezeti: Balogh István. *Szociológiai Szemle*, 1992. 3. sz.
- A piaccsináló antikapitalista. Nyers Rezsővel beszélget Bossányi Katalin. *Mozgó Világ*, 1992. 9. sz.
- Pomogáts Béla: Kontinuitás és diszkontinuitás. (Az 1956 és 1988 közötti kulturpolitikáról.) *Tisztaúj*, 1990. 5. sz.
- Rózsa Gyula: Új törekvések a hatvanas évek magyar képzőművészetében. (A Magyar Nemzeti Galéria-beli kiállításról.) *Mozgó Világ*, 1991. 7. sz.
- P. Szűcs Julianna: Cipzár. (A 80-as évek ideológiai folyamatairól és a Mozgó Világ-ügyről.) *Mozgó Világ*, 1992. 6. sz.
- P. Szűcs Julianna: Kárpótlási jegy a képzőművészetben? (A „Hatvanas évek” című Magyar Nemzeti Galéria-beli kiállításról.) *Népszabadság*, 1991. május 4.
- Rendszerváltás történelem szemmel. (Tanulmánykötet.) Szerk.: Kende János. Bp. 1992.
- Rejtőzködő legendárium. Fejezetek egy kultúrpolitikus sors-történetéből. (Interjúk Pándi Pálról, illetve az 1945 utáni évtizedek művelődéspolitikájáról.) Szerk.: Csáki Judit, Kovács Győző. Bp. 1990.
- A szelep és tisztálkodási vágy. Pozsgay Imrével Aczél Györgyről beszélget Pogonyi Lajos. *Népszabadság*, 1992. jún. 13.
- Szerdahelyi István: A magyar esztétika története (1945–1975). Bp. 1976.
- Sziklai László: Az eszme logikája. (Bevezető az 1973-as „filozófus-per” dokumentumaihoz.) *Híány*, 1993. január.

- Szilágyi Ákos: Lajtán innen, Jaltán túl. Fehér Ferenc – Heller Ágnes. Jalta után. Bp. 1990. *Holmi*, 1991. 8. sz.
- Szoboszlai György: Alkotmányos átalakulás Magyarországon. *Eszmélet*, 13–14. sz. (1992. szept.)
- Torkunkon akadt a múlt. Pataki Ferencsel beszélget Fábián Péter. *Népszabadság*, 1992. okt. 31.
- Tókei Ferenc: Lenin és a kulturális forradalom. In: Uő: A szocializmus dialektikájához. Bp. 1974.
- Történelmi utunk. Az MSzMP munkabizottságának állásfoglalása a jelen helyzet kialakulásának történeti okairól. (A munkabizottság vezetője: Berend. T. Iván, tagjai: Horn Gyula, Ormos Mária, Tókei Ferenc; szakértők: Balogh Sándor, Bayer József, Földes György, Hajdú Tibor.) *A Társadalmi Szemle* különszáma 1989. (márc.)
- Tütő László: A létező szocializmus alapstruktúrájáról. *Politikatudomány*, 1987. 2. sz. és Válaszúton. Szerk.: Krausz Tamás és Tütő László. Bp. 1988.
- Tütő László: Gazdaságosság és humánum. *Gazdaság és Társadalom*, 1991. 1. sz.
- Ungvári Tamás: A parvenü és a pária. A kulturális antiszemitizmus arcai. *Világosság*, 1991. 7–8. sz.
- Vajda Mihály: Marx után szabadon, avagy miért nem vagyok már marxista? Bp. 1990.
- Vajda Mihály: Orosz szocializmus Közép-Európában. Bp. 1989.
- Vitányi Iván: A művelődéspolitikai esélyei. *Válóság*, 1988. 6. sz.
- Vitányi Iván: Vitairat a mai magyar művelődésről. Bp. 1983.
- Wiener György: Világtörténeti korszakváltás és kelet-európai változások. *Magyar Politikatudományi Évkönyv*, 1991. Bp. 1992. és Rendszerváltás történész szemmel. Bp. 1992.
- Zsidóság, identitás, történelem. (Tanulmánykötet.) Szerk.: Kovács M. Mária, Yitzhak M. Kashti, Erős Ferenc. Bp. 1992.
- Zsidóság az 1945 utáni Magyarországon. (Tanulmánykötet.) Szerk.: Kende Péter. Párizs, 1984.